

GERÉB LÁSZLÓ:

FEKETE JÁNOS KIADATLAN ANTIKLERIKÁLIS VERSEIBŐL

Fekete János (1741—1803) nevét irodalmunkban a maga-költötte anekdóta őrizte meg a tokaji borokról, melyeket francia verseivel küldött *Voltaire*-nek. Ezekkel az 1781-ben összegyűjtve megjelent francia verseivel, irodalmi értéküket messze meghaladóan foglalkoztak már különböző dolgozatok, de mai napig adósak vagyunk valóban jelentős magyar költészetének méltatásával. Versei az 1790-es években egyenként és gyűjteményesen kéziratban országszerte forogtak és nevezetes szerepük volt az egykorú irodalmi életben. Nyomatásra egy darabot sem engedett a cenzúra, mert a költő felvilágosodott volt és harcos antiklerikális. Ugyanekkor *Bessenyei György* is csak fiókja számára írogathatta *A természet világát*, de veszedelmes eszméiért a kormányzat felügyelet alatt tartotta. Fokozott mértékben ügyeltek *Feketére*, aki közéleti szereplése és rangja folytán *Bessenyeinél* feltűnőbb jelenség volt és nagyobb hatást gyakorolt a politikai életben forgolódo kortársaira. Irodalmunknak nagy hiánya, hogy ezek a műkedvelést többnyire meghaladó, mindenképpen irodalmunk egykorú színvonalán álló versek eddig szélesebb körben még nem ismeretesek. *Fekete Jánost* franciás költőink közt jeles hely illeti meg. Mindig egyéni hangú, lelkes — ha nem is mindig lendületes; csapongó eszmék, gúnyos kitérések, lázas bölcsekedések váltakoznak verseiben.

Vay Miklóshoz, az utazgató és természettudományokkal foglalkozó fiatalemberhez frott verses levelében a természet erőinek működéséből s az ásók nyomán felvetett őslények csontjaiból a világ állandó változására következtet és szinte eljut a materializmus határáig. Támadta az egyházat és elvetett minden tételes vallást, akár mestere: *Voltaire*, de többnyire ő is megtorpan és kiköt a deizmusnál.

Számos versében harcol a feudális egyház ellen és mér egy-egy oldalvágást a valásra, mint babonára. Minderre e helyen kitérni nincs helyünk. Legsikerültebb és legelterjedtebb satírája *A négy mennyország* című volt, melyre több más versében is utal, sőt megtoldja azt (*A pokol*, Br. Orczy Lőrincnek az Elyziumban, stb.).

Antiklerikális verseinek jórésze az 1790—91-es országgyűlés eseményeivel kapcsolatos. Fekete nagy hévvel vett részt az országgyűlési pamflet irodalomban. Például a vallásváltoztatás engedélyezésének törvényhozási vitájához az alábbi szellemes kis epigrammával szolt hozzá:

Kérded: hogy pápista lerugván vallását,
Mért szokott oly könnyen máshoz általmenni?
Azért, mert minden vak kész nyereséget lát,
Vakból hogyha lehet félszeművé lenni.

Néhány hasonló tárgyú epigrammája, neve alatt, először az idei könyvnapon jelent meg nyomtatásban a *Tépjétek le a sötétség bilincseit* c. kötetben. A másfél százada halott költő iránt szerény elégtételt rovunk le, amikor évek óta sajtó alá készülő összes munkáiból közzéadjuk egyik legjellemzőbb antiklerikális versét. A kézirat a Tudományos Akadémia könyvtárában Magyar. Irod. Régi és újabb írók, 4. r., 72., 73. I—II, jelzet alatt található. (I. 159—169. lap.)

A négy menyország

Alom.

Dante!

Estve lenyugodtam pompátlan ágyamban,
Sokféle bajokkal dőlöngvén magamban.
Nem mindjárt alhaték, elmém hanyattata
S éjfélig semmikép szemem nem hunyata.
Elmélkedni kezdtem jövőendő dolgokról,
Élők előtt rejtett, felható titkokról.
Midőn egy szép ifjú, tündökölvén képe
Nékem megjelené s nyoszolyámhoz lépe.
Lóthnak angyalai hasonlók lehetnek,
Kik Zsodom népétől csaknem fertőztettek.

— Gondolkodol — ugymond — lelkednek sorsára
S ezen élet után leendő hajlékára.
Jer velem, ne busulj, menyeknek országát
Néked megmutatom s szentek boldogságát.
Most egyszer a Mester embernek tekintni
Azt engedte, kire meséjeket hintni
Nem szünnék papjai hibás vallásokban,
Hogy népek foghassák vetett hálójokban.
Asztolf Hipogriphon hold felé vágata.
Harmadik egekig Szent Pál ragadtata.
Hány lészen, kit te látsz, most még nem mondhatom
S csupán vezérlésem néked ajánlhatom. —

Megráztam magamat s kezdettem borzadni
S bár dunnám nem vala, keményen izzadni,
Mint mikor hév vízben valaki feredik.
Vagy nyáron birkózáván, szörnyen erőlködik.

— Ember! — úgymond — Mit félsz? Nem hat késértetre
Képem s velem bátran szállhatsz feleletre,
Nem jelenhet néktek, mint mondja dajkátok,
Ollyas lélek, kire rájutott az átok.
Ördögök sem járnak világ térségében.
Bár tőlük rettegjen pápista hitében.
De valamint tőled majomig leszállván
Sokféle teremést, illy grádicson állván,
Szemlélhetsz, ugy szintén ha hágsz lajtorjára,
Sok vagyon mig jutnál Fő Mester voltára.
Egy ollyan teremést énbennem szemlélhetsz
S ugyanazért tőlem semmiképp nem félhetsz.
Irtózik lelketek gorombább hajléka.
Ha közelget hozzá szokatlan portéka:
De katona lévén, szívet végy magadnak,
Ijedve csak banyák s félénkek maradnak. —

Erre lassan-lassan kezdék felöltözni
S ujult bátorságra végtére költözni,
Ugy hogy ökemének illy módon szólottam:
— Az egekről sokat éltemben hallottam;
Örvendek, hogy jöttél elkésérésemre
S így az Ur titkait vehetem szememre.

Ablakomon kívül volt egy tüzes szekér;
Hogy üljek melléje, becsülettel rákér.
Lovak helyett lévén sárkányok befogva,
Hágóra, reszketvén, juték tántorogva.
Megyünk, mint midőn szél hasít fellegeket,
Sebesen haladván csillagos egeket.
Fontenel¹ világít nem volt időm látni
S vezéremmel rólok kérdéseket váltni,
Már harmadik égbe meglett érkezésünk,
Szekerünkről szállni nem sokat is késünk.

Ragyogó szépségét annak nem mondhatja
Emberi nyelv, Szent Pál sem magyarázhatja.
Fényes trónusában ült Atya Fiával,
Térdek közt a Galamb tündöklük tollával
S a többi boldogok rang szerint elosztva.
Földi méltóságtól ámbátor megfosztva,
Ki-ki maga helyét elnyervén Rómától,
Sokért nem távoznék kijegyzett polcától.
A Szenteknek Szentét chérubok szárnyai
Fedezik s ottan is ritka szem ársjai
Vettethetnének rá, hogy ne vakulnának.
De bezzeg szünete nincsen hosannának,
Kit tele torokkal rikolt szentek nyája
S angyalok serege; szép ennek kótája,
De mégis unalmas, mert nem változhatik
S öröktől örökre eképp vonattatik.
A Szentek Szentének gyönyörű látása.
De mivel annak sincs soha változása,
Nem tudom, a szentek mi módon győzhetik
S unalmát végtére hogy nem érezhetik?

Jön ehhez, hogy bölcsre nem képes találni,
S csak bűdös papokkal lehet cimborálni.
Isten szamarinak mondattak éltekben,
S voltakot meg tartják boldoggálétekben. —
Szent szüzekkel megtelt mennyeknek országa,
Vagy olly asszonyokkal, kiknek komorsága
Amornak nem hódolt, hacsak pappá nem lett
S örök szüzességről esküvést le nem tett.
Ha találatnék is egy, vagy két kurváska:
Penitenciától már elszáradt fácska.
Azért vezéremnek inkább megvallottam,
Hogy innen örömet másfelé szállottam.

Midőn belelépénk ismét szekerünkbe,
— Czufos, — mondám néki — keresztény egünkbe
Vitézség, nagy lélek senkit sem vezetnek
S otromba lakosi paptól jegyeztetnek.
Kárhózást vetettünk Athénás bölcsire,
Lakedemon, Róma jeles vezérre,
Solon, Aristides Confucéval sülnek
S Márk Aurél, mint Fridrik pokolra kerülnek!

¹ Bernard Le Bovier de Fontenelle (1657—1757) francia író Entretiens sur la pluralité des Mondes c. művére utal.

Szent Husz, papok feddvén, jutott kárhozásra,
S tisztjét fertőztető Gergely² boldoglásra.
Apját gyilkosoló, rontója honjának
Mennyországra érhet, fizetvén papjának.

Többeket is mondék ilyes legendára,
Rómának szentjeit rávonván kostára. —
De hamar megtorkolt tündöklő vezérem,
Mondván: testben lévén hogy még fel nem érem
Eszemmel ezeket s másfelé fordula
Szekerünk s állásra nem soká hárula.

Mahomednek lévén most paradicsomába,
Ugymond: majd meglátom mint tetszik voltába.
Érdem nélkül ide nem lehet bejutni
S kivált vitézségnek kell pályáját futni.
De minden kedvőzés csak földi mulatás,
Örökös vendégség s egyébbi firtatás.
Muzulmának itten szabad borral élni
S nem kell részegségtől s muftijától félni.
Hurik ezereként élébe vitetnek
S vénhedést képekben mert nem szenvedhetnek,
Kies ifjúságok ötet ingereli
S gyakorlott élések erejét neveli.
Töltve van az asztal választott étkekkel
S tobzódhatik ki-ki kedves vendégekkel.
Alcinous kertje csak ilyen lehete,
Szébb gyümölcsöt Circe nem is nevelhete.
Itten Zefir társi gyengén lengedeznek
S levegőt hűsítvén ujulást szereznek.
Különös lovakkal fénylik istállója
S mindent felyülhalad agara, kopója;
Ékesebb fegyvere nincsen szultánjának,
Ragyog minden része gazdag ruhájának.
Szép lányok kebléből mégyen vadászatra
S visszatér estvére Lucullus falatra,
Osztán még szébb lánnyal tölti éjszakáját,
Kedvére cserélvén társát, paripáját.

Egyszer agarakkal nyulait fogatja,
S arabus szürkéjét utánok futtatja,
Másszor gyalog mégyen tarka kopóival,
Hogy szarvasra lőjjön arany nyilaival,
Vagy vadkant bosszantson gyémántos tőrére.
Midőn dühösödik elkapott sebjére.
Néha vizslával is kerenget tarlóban,
Foglyokat lövöldöz s fürjet fog hálóban,
Estve készen várja drága vacsorája,
S minden nap változó remek muzsikája,
Midőn egyik szüznek vetvén keszkenőjét,
Azzal kijegyvezve mellette fekvőjét,
Különös hangokkal izlésre gyullasztja.
S osztán hogy alhassék, azokat fogyasztja. —

² VII. Gergely pápa, uralk. 1073—85.

Igy folynak napjai Mahomed nyájának,
Végét nem érhetvén örök hívságának,
De lelket nem látom ezekben résztvenni
S minden boldogságát csak testére menni.
Még is inkább tetszhet, mint örök éneklés
S szemekkel egy tárgyra szünetlen érdeklés.
Mondám: Okoskodást hagyjad jobb időre.
Felelé vezérem: Menjünk más dülőre.

Nem volt olyan rövid, mint elébb, járásunk
S hosszabbra terjedett mostan utazásunk,
Mint hogy régieknek Eliziumjára
Indula szekerünk, Styxnek szép partjára.
Már készen várt bennünk Cháron bárkájával
S nem mert belémkapni gorombaságával.
Noha testben valék, vezérem szavára
Morogván eresztett odvas csónakjára.

Valamit az elme kieset gondolhat
S nyugalomnak valót kéz egybenkapcsolhat,
Itten szemléltetett érdem jutalmára:
Elégtelen valék ezek csudájára.
Arnyékos völgyekkel hegyecskek változnak
S kristály forrásokban halak ugrándoznak;
Erdők ékességét madarak énekje
Zengtetí, szépítvén tollaik remekje.
Egyszóval, valami Kinából hozatott,
S ánglusnak kertjében még szebbre válhatott,
Ezek itt mindenütt leletnek tetézve,
S még felhatóbbakra gondolnád igézve.
Az egész tartomány gyönyörű kertből áll
S boldogoknak örök sétálójává vál,
Stov (!) s ama fejér kő csak fiókja volna
Ezen ékes kertnek s róla ki is szólna,
Hahogy szemlélheté földi szemeivel,
Mint bánt a régiség vitézi s bölcsivel:

Szép jáspis grottában itten akadhatni
Egy csoport boldogra, tovább ők láthatni
Örökzöld pázsiton, mint kerekben ülnek
S narancs-, rózsafáknak árnyékján hűsülnek.
Nincs itt civakodás, ellenségek látni
Harcikról egymással okoskodást váltani.
Hajdani vitézek bámulva hallgatják
Uj módját harcunknak s meg sem is foghatják
Puskapor erejét, kit barát találá,
Hogy lenne távolról ezerek halála.
Pompejusszal látám beszélgetni Caesárt.
Thrésivel Nagy Fridrik sétálgatásra járt,
Villársszal Eugén³ beszédre kerüle
Mostani harcokról s nagyon meghevüle,
Hallván, hogy franciák mindenütt kergetik
Császár katonáit, ha szemre vehetik:

³ C. L. H. Villars (1653—1734) nagynevű francia hadvezér. Szavojai Eugén (1663—1736) osztrák hadvezér előbbinek nagy ellenfele.

De Villársz önéki jól megmagyarázta,
 Hogy nem hibáz a nép s vezérekre rázta
 Veszélyét Ausztria vitéz sereginek
 S tudatlanságára rossz miniszterinek.
 József s az öreg Daun Schultenburggal léve
 S Mórónak⁴ mindenik dicséretet téve.
 Nagy mestert szemlélték retirádájában,
 Birák is lehettek sereg hátráltában. —
 Ferdinánd* Laudonnal⁵ hozzájuk vetődvén
 És Bonapartéról köztük szó ejtődvén,
 Szerencsés harcait nem győzték csudálni
 És Boliót, Wurmser⁶ keményen rostálui.
 Alvinczyvel mégis kegyesbben bántanak,
 Mert romlott sereget kezében tudtanak,⁷
 Mellyel mindent próbált, ami kitelhete,
 Noha diadalmat szegény nem nyerhete.
 Csudálták, hogy Bécsnek a franc nem indula,
 Mert Károly előtte mindenütt crukkola. —
 S fel nem fuvalkodván nagy szerencséjében,
 Békességre hódolt Leoben vidékében.⁸
 Továbbat Plátóval Russzó beszélgete
 S francok változása tőlök fejeztete.
 Voltér sok tudóssal kívül sétálgatott
 S terjedt tudománya tőlük bámultatott.
 Lucian⁹ kiváltképp láttatott: kedvezni
 A ferneyi bölcsnek s meg tudta jegyezni,
 Hogy hol s melly ékessen követte példáját,
 Honjának hasznára fordítván tréfáját.
 Abban megegyeztek, hogy jobb csufolásra
 Venni némelyeket, mint disputálásra,
 Azután mindketten hozzám fordulának
 S hogy őket követném, kezét adatának.
 Mentem magam, mondván: Nem szeret nevetni
 A magyar s veszélyes őt most enyelgtetni.
 De felel Lucian: Csak eképp használhatsz
 Hazádnak s érdemre, mint mi ketten, szállhatsz.

⁴ II. József császár; L. J. Daun (1705—66) osztrák tábornok Mária Terézia háborúiban szerzett nevet; Schultenburg egykorú porosz tábornok; J. V. Moreau (1761—1813) a nagy francia forradalom híres tábornoka.

* Braunschweigi Ferdinánd herceg a hétesztendő háborúban a franciák ostora, (F. J. jegyzete.)

⁵ G. E. Laudon (1717—90) osztrák vezér a hétéves háborúban II. Frigyes méltó ellenfele.

⁶ J. P. Beaulieu (1725—1819) francia származású osztrák tábornok a forradalmi háborúkban Bonaparte ellenfele, elvesztette 1796-ban a Lodi csatát; Wurmser osztrák tábornok előbbtől 1796-ban vette át az itáliai parancsnokságot és Bonapartétól 1797-ig sorozatos vereséget szenvedett.

⁷ Alvinczy József (1735—1810) osztrák tábornok 1796—7-ben ugyancsak sorozatosan veszített csatát Bonapartéval szemben Felső-Itáliában.

⁸ Károly főherceg osztrák hadvezér; Leoben stájerországi helység, ahol az Itáliából benyomuló franciákkal 1797 ápr. 18-án Ausztria előzetes békét kötött, ezt követte a Campo-Formioi békekötés. Az 1796/7-es események részletes érintéséből következtethető, hogy Fekete e költeménye nem sokkal ez után íródott.

⁹ Lukianos görög bölcsész a 2. században, satirikus társadalomábrázolása erősen hatott Voltairera és a felvilágosodás korára.

Atyámat Aristid s Márk Auréllal ülni
 Láttam s Berenstorfról beszédre kerülni.
 Dánus miniszterét egyezve dicsérték
 S többi kormányozók kicsinységét mérték.
 Monarchiánk kivált atyám sajnálotta
 S mostani vezérit szörnyen káromlotta.
 Engem látván felkelt s keblemben sietett,
 Osztán hazájáról holmit kérdezgetett.
 Hallván tőlem ügyét, könnybelábadt szeme.
 — Oda van már — ugymond — magyarnak érdeme.
 Hogy köztük kell élned, fiam, sajnáltalak,
 Eddig emberségben maradni láttalak.
 Ne hagyj magad, kérlek, rossz példáktól rontni
 S ámbár kabbalájok fel nem tudod bontni,
 Türed békével ügyét, tám isten jobbat ad...
 De honnan van, hogy most itt szemlélhet apád?...
 Kezeit csókolom s feleltem zokogva:
 Hogy még nem haltam... Azonnal morogva
 Vezérem félrevesz: — Nem azért hoztalak,
 — ugymond — hogy itt fecsegy; majd megtamitalak! —
 Ettől megrettenvén, kezdém őt követni
 S nem is mertem szemem több magyarra vetni;
 Ámbátor Orczyval¹⁰ jeles vitézinket
 Egybenülni látám s régi bölcseinket.
 Bévívén vezérem egy kies gróttába,
 Kegyességre kezdett hódolni voltába
 S tőlem azt kérdezte: Mellyket választanám
 A három egeből s legjobbnak tartanám?

Az egyike — mondám — csak papoknak való;
 Mahometé restnek kényére sarkaló;
 Elysium pedig csak elmét táplálhat
 S ha voltunk formában más világra szállhat,
 (Mint tégedet látván, merném reményleni)
 Annak is kellene talám örvendeni.

Keverni szeretném Mahom menyországát
 S ős Elysiumnak mélyebb boldogságát.
 A kettőből éppen nekemvaló lenne,
 Mert testem, mint lelkem örömben résztvenne.

Nevetett az ifju: Van eszed, barátom!
 — Ugymond — kívánságod lehetőnek látom,
 De most még nem szabad néked odamenni,
 Gorombább testedet elébb le kell tenni.
 Addig is Epikurt ha bölcsen követed,
 Negyedik egedet e földön leheted. —

Szomszédim lármásván, felébredtem erre
 S a szekér elméne, de nem tudom, merre.

¹⁰ Orczy Lőrinc (1718—1789) költő, huszártábornok, Fekete János sokszor és nagy becsüléssel emlegeti verseiben.

A MAGYAR JAKOBINUSOK KÁTÉJA

A magyar jakobinusok kátéját Martinovics Ignác írta. A Szabadság és Egyenlőség Társaság elveit rögzítette le, s címe *Az Ember és a Polgár Káté*-ja volt. Ahogy Martinovics a bécsi vizsgálóbizottság előtt mondotta 1794. szeptember 1-i vallomásában: 1794 májusában, pesti tartózkodásakor készítette, francia nyelven. A kátének ez az eredeti szövege nem maradt ránk. — Franciából a kátét magyarra fordította Laczkovics János, a Graevenhuszárezredből felségsértő magatartása miatt kizárt kapitány (címe: Az Embernek és Polgárnak Katekizmusa, melyet irtt Demokrite La Montagne Francia Polgár, most pedig Magyarra fordított), majd tőle függetlenül magyarra (címe: Az Embernek és a Polgárnak oktató könyvetskéje.) és németre Szentmarjay Ferenc, a magyar Kamara alelnökének fiatal titkára, mindketten a Martinovicstól alapított Szabadság és Egyenlőség Társasága igazgatói.¹ Szentmarjay német fordítása sem maradt ránk. — Később, már bécsi vizsgálati fogságában azután Martinovics még egyszer leírta franciául a kátét, emlékezetből, (címe: *Catechisme de l'Homme et du Citoyen, par Democrite la Montagne, citoyen français.*)

A fordítások közül az elveszett eredeti francia szöveghez legközelebb állónak az alábbiakban közölt magyar változatot tartjuk, amelyet meggyőződésünk szerint Szentmarjay készített. A szöveg másolóját nem ismerjük. Az irat egyetlen példánya a kir. Tábla ügyésze, Nyéki Németh János jogügyi igazgató iratai közt maradt ránk, több más. a magyar jakobinusok elleni perhez tartozó irattal együtt, amelyekről tudjuk, hogy Sándor Lipót nádor irodája juttatta el őket Némethhez. Sehy Ferenc színész, aki a nádornak a szervezkedést elárulta, és az Ember és Polgár Kátéjának egy példányát is eljuttatta hozzá,² Szentmarjay szervezési vonalán került a társaságba. Így nyilvánvalóan a Szentmarjay által fordított káté-szöveg volt a kezében, s annak másolatát adta be a nádornak. A nádor azután a perhez tartozó más iratokkal együtt ezt is átküldte a jogügyi igazgatónak. Németh pedig, mivel a perhez már mellékelve volt a Laczkovics-féle fordítás, ezt elrakta iratai közé. De Szentmarjay szerzőségét bizonyítják belső, a szövegből vett érvek is. Egybevetve más, Szentmarjaytól származó írásokkal, stílusbeli megegyezéseket találunk. Sőt Martinovics röpiratának: „Nyílt levél Ferenc császárnak és királyhoz” Szentmarjay által készített magyar fordításában (ld. *Századok*, 1949) vagy az ugyancsak általa készített kéziratos Rousseau-fordításban (Orsz. Levéltár, *Vertrauliche Akten* 51. fasc. 11 ad A csomag) a Káté néhány szokatlanabb szavát is megtaláljuk, így az „ürügy” értelemben használt „színes ok” kifejezést, vagy a „rab-szolga” elnevezést (Laczkovics például következetesen „martalék”-ot mond helyetté).

A másik magyarnyelvű változat Laczkovics fordítása. A végig saját kezével írt példányt lefoglalt iratai közt találták. Laczkovics, Szentmarjával ellentétben, nem volt szabatos fordító, más munkáiban sem ragaszkodott szöszersint az eredeti szöveghez.³ Kátéjában a tömör meghatározásokat felbontotta, körülírta, szinonimákat halmozott ott, ahol az eredetiben egy jelző állott, a leírásokat megtűzdelte vaskos kiszólásokkal, sőt arra is van példa, hogy egész mondatokat beiktatott. Az eredetinek — már csak franciasága miatt is — simább, irodalmibb stílusát, (amelyik Szentmarjaynál is elismerésre méltó irodalmi magasságban maradt) nála a tömörség és finomság nélküli közbeszéd nyelve váltja fel. Szembállítva a két fordítást, Laczkovicsé terjedelemben mintegy a kétszerese Szentmarjayénak.

Martinovics bécsi kihallgatásakor a káté fordításai közül még egyik sem került elő. Ezért vállalkozott rá, hogy emlékezetből leírja a kátét.⁴ Ez a francianyelvű példány jóval rövidebb, összevontabb a magyar fordításoknál, s különösen a királyról, a nemességről és a papságról szóló részében írójuk észrevehetően igyekszik enyhíteni

¹ Ld. Martinovics vallomását a bécsi udvari vizsgálóbizottság előtt: Wien, Staatsarchiv, *Vertrauliche Akten* 45. fasc. Verhör des Martinovics.

² Ld. Sándor Lipót nádor ügyviteli jegyzőkönyvét No 11., 16., 18., 21., 26. és 282.: Országos Levéltár, *Vertrauliche Akten* 34. és 35. fasc.

³ Ld. különösen Martinovics *Oratio ad Proceres* című munkájának Laczkovics által készített „fordítását”. (*A magyar országgyűlésiben egyben gyűlt méltóságos és tekintetes rendekhez . . . tartott beszéd*, 1791.) V. ö. Fraknói V., *Martinovics és társainak összekülvése*, Bp., 1884. 91. s. köv. l., ahol részletesen egybeveti az eredetit és a fordítást.

⁴ Martinovics augusztus 22-i kihallgatása: *i. h.*

mondanivalóját és kifejezéseit. Lényegében azonban megegyezik a magyar fordítások gondolatmenetével.⁵ Egyes fordulatai és kifejezései — a fordításokból ellenőrizhetjük — szóról-szóra megegyezhettek az eredeti szöveggel, s így segítségünkre lehetnek a káté forrásainak megállapításában.⁶

Ami mármost magát a kátét illeti: általában a korabeli materialista filozófia s a francia felvilágosodás eszméit, a francia forradalom törekvéseit tükrözi vissza. Ezt már az egykorúak is észrevették. A per folyamán a védőügyvédek többször hivatkoztak rá, hogy egész sor, a kátéhoz hasonló francia- vagy németnyelvű munka forog közkézben az országban, így a vádlottak nem vehették észre, hogy a káté egy forradalmi szervezkedés programját tartalmazza.⁷ De a káté rendszere, stílusa, — az Martinovics sajátja. A káté megírásánál felhasznált forrásokat keresve megállapíthatjuk, hogy Martinovics munkájának alap gondolata Rousseau társadalmi szerződése. Rousseau hatását Martinovics korábbi munkáin is megfigyelhetjük,⁸ de ezekben még igyekezett az uralkodót is belevonni a társadalmi szerződésbe, holott tudjuk, Rousseau a királyt csak végrehajtó szervként ismerte el a monarchiában. Az Ember és a Polgár Kátéjában Martinovics elvetette korábbi, a király számára tett engedményeit, s a maguk eredetiségében érvényesítette Rousseau tételeit. Munkájának általános részei szinte a Contrat Social kérdés és feleletben való feldolgozásaként hatnak.

Rousseau mellett erősen érződik a kátén a XVIII. századi, főleg francia materialista filozófia hatása, különösen a D'Holbaché.⁹ Számottevő — főként a gyakorlati teendőket tárgyaló részekben — a francia forradalom eseményeinek, intézményeinek és törvényeinek a hatása, ami részben a Moniteur-ből közvetlenül, részben azonban közvetve egyes népszerűsítő munkák révén érvényesülhetett. Több olyan kisebb, irodalmi vagy tudományos szempontból jelentéktelenebb munkát ismerünk, mely a francia forradalom eseményeit és vívmányait ismertette, s amely Magyarországon is közkézben forogott. Így Volney, „A romok” szerzőjének *La loi naturelle ou Cathéchisme du citoyen français* (Paris, 1793)¹⁰ c. kis munkája, amely címében és formájában is példaképpül szolgált Martinovicsnak. A káté első fejezetében a filozófiai bevezetés lényegesebb kérdéseiben, ahol az emberről és a természeti törvényről értekeznek, szinte szó szerinti átvételeket találunk Volney materialista erkölcsstanából. — A másik munka, amelynek

⁵ A kihallgatások során a Martinovicsról írt kátét megmutatták a három igazgatónak. A káté végére sok írt megjegyzéseik a következők: „Endes Gefertigter bezeige, dass dieser mir vorgezeigter Catechismus den Grundsätzen [nach] zwar der nemliche, den Ausdrücken nach aber nicht der nemliche seye, und gleich lautend seye, welchen ich vom Martinovits erhalten habe. Joannes Laczkovics m. p. — Gegenwärtiger Catechismus ist dem Grundsätzen nach dem mir von Martinovics mitgetheilten zwar gleichlautend, in der Beantwortung der Fragen aber und der Ausdrücken nicht, Franz Szentmarjay m. p. — Bezeüge das Nämliche was SzentMarjay. Haynoczy m. p.“ (Wien, Staatsarchiv, Vertrauliche Akten 45. fasc. Prozess des Martinovics 4. sz. mellék.)

⁶ Csak jegyzetben emlékezünk meg a Fraknói által közölt (*Martinovics és társainak összeesküvése*, 427—441. l.) töredékes „Franczia Cathéchésis”-ről, Fraknói mindössze annyit mond róla: „a jelen [XIX.] század elején írt különféle politikai és vallási munkákból készített kivonatokat tartalmazó kézirat 18—37. lapjain foglaltatik“. (I. m. 217. l., 1. jegyz.) Tekintve, hogy Fraknói a szöveget mai helyesírással közli, még az sem állapítható meg, nem ő maga fordította-e a kátét talán latinból. Az mindenesetre bizonyos, hogy stílusa, kifejezési készsége a XVIII. század végénél későbbi időre mutat, tehát nem egykorú fordítás. Mivel az eredeti példánynak nyomára jutnunk nem sikerült, s ez a káté különben is töredékes, vizsgálódásaink körébe nem vontuk be.

⁷ Ld. pl. Abaffy Ferenc (Országos Levéltár, Vertrauliche Akten 46. fasc.) és Baranyai Mihály (u. o., 43. fasc.) periratait.

⁸ V. ö. főként az *Oratio ad Proceres* (1790), az *Oratio pro Leopoldo Rege* (1790) és a *Status Regni Hungariae* (1792) nyomtatásban is megjelent munkáit.

⁹ Érdekes ebből a szempontból Martinovicsnak a káté megírásakor is használt álneve: Démocrite la Montagne. Hogy franciás hangzású nevet választott, ebben az időben egymagában is bizonyos állásfoglalást jelentett, azonkívül, hogy tanúsítja az akkori magyar értelmiség érdeklődését az iránt, ami Franciaországból jött. De ez a név egyben program is: Démocritus, az ókor görög filozófusa, a materializmus egyik előfutára volt; a „La Montagne” pedig nyílt utalás a Konvent „Hegy-pártjára”, a jakobinusokra.

¹⁰ Későbbi kiadásai *La loi naturelle ou principes physiques de la morale* címen jelentek meg. Volney hatására ld. Eckhardt S., *A francia forradalom eszméi Magyarországon*, Bp., é. n. 98. l.

hatását felismerhetjük, Collot d'Herbois forradalmi almanachja,¹¹ amelyben népszerű formában ismerteti a francia forradalom eseményeit és vívmányait. Megtaláljuk továbbá Rabaut-Saint-Étienne kis munkájának hatását: *Précis de l'histoire de la Révolution française*.¹² Mindkét munkáról tudjuk, hogy Magyarországon is népszerűségnek örvendett.

A káté szövegének közlésekor az általános befolyáson túlméno hatásokra és egyezésekre, ahol csak tehetjük, jegyzetben rámutattunk.

A káté ráánkmaradt példányainak lelőhelyei az alábbiak: Szentmarjay Ferenc fordításának egykorú másolata: Országos Levéltár, Vertrauliche Akten 49. fasc. — Laczkovics János által fordított és leírt magyar változata: Wien, Staatsarchiv, Vertrauliche Akten 45. fasc., Prozess des Martinovics 4. sz. mellékl. — A kátének Martinovics által a vizsgálati fogságban írt. franciayelvű változata: u. ott, 3. sz. mellékl. Ugyanennek egykorú hivatalos másolata: Országos Levéltár, Verir. 4. fasc. 763—770. fol. Somogyi János nádori ítélőmester által készített latin fordítása: u. ott 49. fasc. ad A. 3. csomag.

Laczkovics fordítását közölte Fraknói V., *Martinovics élete* c. 1921-ben megjelent munkája függelékében. Eltekintve attól, hogy közlésében lépten-nyomon olvasási hibákkal találkozunk, (pl. arányzás helyett: aranyzsák; v[ár]m[egyé]nek helyett: vannak; egyengeti helyett: gyengíti, stb.) — egyes szavakat, sőt félmondatokat elhagy, úgyhogy a szöveg több helyt teljesen értelmellenné válik. Ezenkívül közlése a VI. fejezet közepén minden megjegyzés nélkül megszakad, — s így többek közt a papokról szóló VII. fejezet teljesen kimarad. Tekintve, hogy Fraknói a Laczkovics által írt, általunk is használt teljes példányt használta, ez a kihagyás csak szándékos lehet. Ezt valószínűsíti Fraknói könyvének egész tendenciája is, amelyben a mozgalom egyházellenes vonásait igyekszik vagy eltussolni, vagy nevetségessé tenni. — A Fraknói által közölt szöveget, értelemzavaró olvasási és sajtóhibáival együtt, újra leközölte Barabás Tibor, *Martinovics élete*. (Bp. 1946) c. munkája végén.

Az alábbiakban Szentmarjay fordítását közöljük, amelyik most jelenik meg először nyomtatásban. A Laczkovics-féle fordítás (jelzése: *Laczkovics*) és Martinovics bőrtömbben írt káté-variánsának (jelzése: *Martinovics*) eltéréseit, tárgyi vagy stílus-szempontról érdekesebb részeit jegyzetben hozzuk. Az eredetiben minden kérdés elé odaírt K., ill. minden felelet elé odaírt F., (Martinovics írásában: Q[uestion] és R[éponse]) betűket elhagytuk. A feleleteket nem kezdjük új bekezdéssel, hanem folytatólagosan írtuk. Viszont, hogy áttekinthetőbb legyen, a kérdéseket dült betűkkel szedettük. Közlésünk egyébként mindenben ragaszkodik az eredeti kéziratához.

Az Embernek és a Polgárnak oktató könyvetskéje

Első Szakasz

Az Emberről

Mi az Ember? — Egy eszes állat.

Mi az Ész? — Egy olly tehetőség, melly által az ember magának valami dolgokat képzelhet, azokról ítéletet hozhat és elmélkedhetik; az elmultakról meg emlékezhetik, a' jövendőket pedig meg sajdíthatja.

Bir-e még valamivel az Ember az eszén kívül? — Igen-is bir még egy olly alkotmányú testtel, mellynek fizikabéli ereje az Ész' ösztönének segítségére szolgál.

Mivé lesz vallyon az ember, ha esze után nem jár? — Egy ollyan állattá, mellynek külső képe embert mutat, de melly valóságban tsak egy barom.

¹¹ *Almanach du Père Gérard pour l'année 1792*. (Paris, 1792). Gérard atya, egy breton pap, a Konvent tagja, hazatér falujába és híveinek népszerű formában ismerteti a forradalom vívmányait. A magyar Helytartótanács ezt a munkát 1792 szeptemberében a tültött könyvek közé sorolta. (Országos Levéltár, Helytt. lt. Dep. Revisionis Librorum. 1793. fons. I. pos. 29.)

¹² Teljes címe: J. P. Rabaut-Saint-Étienne, *Précis de l'histoire de la Révolution française. Suivi de réflexions politiques sur les circonstances*. 1791-től kezdve több kiadása ismert, Magyarországon német fordítása is olvasott volt: *Taschenbuch der Franken...*, Strassburg, 1792.

*Mit mond az Ész [az] embernek?*¹³ — Azt, hogy meg tartására és boldogságára ügyeljen.¹⁴

Mi kép viheti ő azt véghez? — Nem egyéb kép, hanem mind fizikabéli, mind morális szükségeire nézve elégséges munkálkodás által.¹⁵

Miképp tehet ő eleget ezen szükségeinek? — Azon eszközök által melyekre az ész őtet tanítja, úgy mint példának okáért egy mémelly ingó vagy ingatlan tulajdonnak meg szerzése, a' kereskedés, a' kézi nap-munka, a' föld-mivé-
lés, a' Tudományok, a' mesterségek és a' házi művek által, 's a' t.

Mi szükséges arra, hogy az Embert az Ész mind ezen elő számlált eszközökre meg tanítsa? — Az, hogy az ész minden betegségtől mentő legyen.

Mellyek az észnek betegségei? — A' tudatlanság, és a' vak hit: ezen két morális betegségek a' tébolygást nemzik, mely a' szokás által az utánn az embernek szívében uralkodik, és végtére őtet barommá változtatja.¹⁶

Mit kell állítani a' tudatlanság és a' vak hit ellen? — A' vizsgálat és a' tapasztalást, melyekből a' világosodás ered.¹⁷

Melly maximája vallyon¹⁸ ezen boldogságunkra szolgáló eszközöknek? — Az, hogy az Ember szabaddá legyen, és hogy szabadságát az ész vezérelje.

Miben áll ez a szabadság? — Mind annak meg tehetőségében, a' mi meg tartásunkra nézve szükséges és Senkinek nem árt.¹⁹

Ki háborgatja az Embert szabadságának gyakorlásában? — A gonoszok.

De mit támadhatnak meg ezek főképen ak emberen a' végre, hogy szabadságát meg kortosítsák? — Két dolgot: életét és tulajdonát.

Mit jelent a' tulajdon? — Egy olly dolgot, mely másoknak ki zárásával egyedül az emberhez tartozik.

Hány féle a' tulajdon? — Két féle: az egyik *belső*, mellyel az ember születik, úgy mint az igazságról való gondolkodás és beszéd, vagy ennek bár melly módon való közölhetése. A' másik *külső*, mellyet szerez magának, mint egy némely földnek, mezőnek 's ruhának meg szerzése.

Bir-e valaki az emberek közzül a' jussal, hogy egymást életétől, szabadságától, és tulajdonától meg foszssa? — 1-ször. Senki az emberek közzül, és semmiféle emberi hatalom maga hasonlóját nem büntetheti meg halállal, mivel az élet a' Természetnek ajándéka, mellyet tsak egyedül ez vehet vissza.²⁰ 2-szor. Valamint a' szabadságnak gyakorlása és egy némely tulajdonnak birtoka az embernek meg tartásából ered, és valaminthoz az embernek leg ártatlanabb és leg szentebb ösztöne és leg természetesebb jussa, úgy szinte következik az, hogy senki az emberek közzül, és semmiféle emberi hatalom a' jussal nem bír, hogy egymást szabadságában és tulajdonában háborgassa. 3-szor. Az emberek szinte azon állati nemből lévén, egymásra nézve egyenlő

¹³ Ez a kérdés a Martinovics által írt francia példányban nincs meg, ahogy a következő három kérdés is hiányzik belőle. Innen kezdve a franciayelvű káté pontjai általános tartalmi egyezésem kívül csak itt-ott azonosíthatók a magyar káték pontjaival.

¹⁴ Volney, *La loi naturelle*... III. fejezet: „Développez-moi les principes de la loi naturelle par rapport à l'homme. Ils sont simples; ils se réduisent à un précepte fondamental et unique... C'est la conservation de soi-même...”

¹⁵ Laczkovics fordításában ezután a következő kérdés olvasható, amelyik Szentmarjaj fordításából hiányzik: *Mellyek ezek a' Szükségek?* — Magát eledelemmel táplálni, ruházni, lakó helyt szerezni, talentomait gyakorolni — nagyobbítani, és kiékesíteni.

¹⁶ Volney, *i. h.*: „Comment nos sensations nous trompent-elles? — De deux manières: par ignorance, et par passion...”

¹⁷ Volney, *i. h.*: „L'instruction est donc une nécessité indispensable à l'existence de l'homme? — Oui, tellement indispensable que sans elle il est à chaque instant frappé et blessé par tous les êtres qui l'environnent... L'instruction de notre esprit et la modération de nos passions sont deux obligations, deux lois qui dérivent immédiatement de la première loi de la conservation.”

¹⁸ Nyilván másolási hiba, e helyett: *vagyon*.

¹⁹ Ez a kérdés Laczkovics fordításából hiányzik.

²⁰ Rousseau nem ilyen merev: „On n'a droit de faire mourir... que celui qu'on ne peut conserver — sans danger.” (*Du Contrat Social* II, Kv., V. fejezet)

jusokkal bírnak: mely közönséges egyenlőséget nekik saját boldogságoknak kedvéért szükség fenn tartani.²¹

Második szakasz.

A' Polgárról.

De mit tegyen az ember, ha a gonoszok ezen természetik' jusait meg tapodván, életét szabadságát és tulajdonát fenyegetik? — Akkor az szükség, hogy ezen jusait a' nyomtatás ellen való állásával fenn tartsa.²²

Ha az embernek ereje nem elégséges arra, hogy a' nyomogatásnak ellentálljon, mellyik eszközhöz kel ragaszkodnia? — Az illy esetben szükséges, hogy a' nyomorgó emberek mindnyájan egybe álljanak és egy jeles társaságbéli szövetséget magok közt kössenek, s' illy kép egy polgári társaságot formáljanak.²³

Mi [a] tzélja ezen Társaságnak? — Valamennyi tagjainak közönséges és különös bátorsága.²⁴

Mikép hivattnak a' polgári Társaságnak tagjai? — Polgárok; minden egyéb nevezet vagy Privilégium, mint Király, Gróf, Zászlós Ur (Báró), Nemes, Pap, 's a' t. törvénytelen és vétkes, mellyek tudni illik a' társaságbéli szerződést sullyosan meg sértik.

Miben áll ezen Társaságbéli szerződés? — Ez a' következő ki mondasban foglaltatik: Mi a' polgári társaságnak tagjai testi és értelembeili erőnkkel akarunk minden nyomat[ta]jtásainknak ellent állni, és egymásnak természeti

²¹ V. ö. *Du Contrat Social* I. Kv., IV. fejez. — Martinovicsnak a bíróság előtt az volt a törekvése, hogy kátéját általános filozófiai munkaként állítsa be, lehetőleg tompítva annak forradalmi részeit. Ezért kéziratában az általános jellegű részeket, így az első fejezetet is, erősen megnövelte, kibővítve azt olyan fejtegetésekkel, amelyek eredetileg nem voltak benne. Az egyéni tulajdon fajtláihoz kapcsolódó kérdésből kiindulva kéziratában így viszi tovább fejtegetését: *Par quel moyen peut-on mettre à l'abri du danger la vie et la propriété?* Par la sûreté suffisante. — *Mais où est-il ce danger dont il faut préserver la vie et la propriété?* Ce danger réside dans les passions des hommes. Il est vrai que l'homme instruit par ses lumières tend sans cesse vers les principes de la moralité, qui sont empreints dans son coeur: mais il est en même tems accablé par bien des passions, qui le portent à l'excès et au bouleversement de tous principes moraux. C'est ainsi, qu'il se détermine à invahir la propriété d'autrui et à menacer la vie de son semblable: tandis qu'il voudrait que la sienne ne soit nullement inquiétée. — *Y-a-t-il quelques moyens dont l'homme pourrait se procurer la sûreté?* Oui: l'homme a des forces morales, qui découlent de sa raison; et physiques, qui résident dans son corp. — *Comment s'appelle-t-il l'agression de la vie et de la propriété?* Elle s'appelle en un mot oppression. — *Que fait-il l'homme, quand elle a lieu?* La raison ordonne aux forces physiques de résister à l'oppression et de repousser les forces injustes par les forces fondées dans l'équité naturelle, et produites par le plus innocent instinct de la nature humaine. — *Que dit donc la raison à l'homme par rapport à sa vie et propriété?* Elle nous inculque cette maxime: l'homme si tu veux garantir ta vie et propriété, fais tout ce qui est utile à ta conservation, et qui ne nuit point à l'autrui. — *Comment appellés-vous cette maxime naturelle?* La liberté. Sans la liberté il n'y a point de salut pour l'homme; la dignité de l'homme et affaiblée de l'abrutissement, et il est mis au dessous de son rang. — *Quel nom donnés-vous à cette tendance naturelle pour conserver la vie, la propriété; pour avoir la sûreté et exercer la liberté?* Je l'appelle les droits naturels de l'homme.

²² Erre és a következőkre v. ö. *Du Contrat Social* I. Kv., VI. fejez.

²³ Volney, *l. h.*: *Mais toutes ces notions nécessaires a son existence et au développement de ses facultés, l'homme isolé peut-il se procurer?* — Non: il ne le peut qu'avec l'aide de ses semblables, qui vivent en société...

²⁴ Volney, *i. m.*, XI. fej.: *Qu'est-ce que la société?* — C'est toute réunion d'hommes vivant ensemble sous les clauses d'un contrat exprès ou tacite, qui a pour but leur commune conservation...

jusaiért, mint a' szabadságáért, a' tulajdonért, az életért és az Egyenlőségért kezesei lenni.²⁵

[Milyenek az Eszközök, melyek által ezen Eggyesülést, vagy-is Contractust fel-lehessen tartani? — Ezek a' Törvények, melyeket a' Bölcsesség fel-talál, 's-a' Szívnek egyenessége mutat.²⁶

Mit tézzen az tehát, a'mit Törvénynek neveznek? — Ez a' Népnek az ő közönséges és leg-főbb akarattya, mely által az Országnek, vagy-is úgy nevezett Statusnak Biztosságát igyekezik fenn tartani.²⁷

Kelletik-e valamennyi Polgároknak ezen Törvény-hozásnál jelen lenni? — Igen is vagy személyesen kinek kinek, vagy pedig a' magok Megyéjéből választott Küldöttek, vagy Kép viselők által.²⁸

De miért? — Mert mintt hogy a' Törvény hozásnak alkalmatosságával mind a' közönséges, mind pedig minden Eggyes személynek különös haszna forog-fenn, e' miatt szükség hogy a' Társaságnak minden Tagja jelen legyen a' Törvény hozásnál, és mivel másként-is az Emberek egyenlőek, s' hasonlóak a' Természeti Jussaikban, senkit tehát ebből kizárni a' Polgári Társaság Eggyesülésnek meg-sértése nélkül nem lehet.

Van-e valami, a'mi a' Népet ezen Törvény hozásban akadályozhatná? — Semmi sint, mertt a' Népnek a' Testi, és Elmébéli erejek leg-főbbek, ezek mind külső, mind belső akadályokat, melyek az egész Országot rendetlenségre, el-nyomatásra, vagy egész fel-bontásra siettetik, meg-győzhetik; és ezek éppen azok az erők, melyek a' Népnek az ő legfőbb hatalmát és fejedelemségét teszik.

Melyek a' Tulajdonai azon Polgári Társaságnak, a'hol a' Társasági Eggyesülés, vagy-is Contractus fel-tartatik? — A következők az ő Tulajdoni, t. i. a Gyökeres Törvényeknek egybeszedése, melyet Constitutiónak neveznek, és a'mely az Életét, Szabadságát, Tulajdon Vagyonyját és Egyenlőségét minden különös Polgárnak, és ismét közönségesen valamennyi Polgároknak egyetemben fen-tartják, a Kormányozat vagy-is a ki szolgáltató ügy viselő és Törvény székes hatalom.

Mi módon kelletik a' Társaságnak különféle hatalmának lenni? — A Constitutió el-készítetik, vagy Maga a' Nép, vagy az ő Nemzeti Öszve Gyűlésben küldött Kép viselői által, kiknek is ő határozatlan hatalmat ad-álta; a' Törvény Szerző Testnek mindég lábon kell állani, hogy a' Constitutióban meghatározott értelem szeréntt hozzon Törvényeket; a'mely Törvény hozó Test hasonló képpen a Népnek Kép viselő Küldötyeiből vagyon öszve szerkeztette. Végtére a' Kormányozat, vagy-is Igazgató hatalom fel-állitatik a'vegre, hogy a' Törvény hozó Test által hozott Törvényeket végre hajthassa, de ezen igazgató hatalom mindenkor a Törvény hozó Testnek hatalma alatt vagyon, 's Tőlle függ.

Kell-e a' Nép Fejedelemségében, és a' Kormányozatban valamely rend-tartásnak, 's-hatalom ki-gyakorlásnak lenni? — Igen-is a' Népnek Fejedelemsége gyakoroltatik: 1-ször az első Öszve Gyülekezetekben, vagy a' Népnek Kisseb részében, a'mely a' maga Kép viselőit Magának ki választva, és az

²⁵ A Szentmarjay-féle fordítás szövege másolatunkban itt a lap tetején megszakad, s másfél oldalnyi üresen hagyott hely után, a „Mikor lehet mondani...” kezdetű kérdéssel folytatódik. A közbeeső részt Laczkovics fordításából pótoltuk (szögletes zárójelben).

²⁶ *Du Contrat Social* II. kv., VI. fejez.: „Par le pacte social nous avons donné l'existence et la vie au corps politique: il s'agit maintenant de lui donner le mouvement et la volonté par la législation...” — Majd lejjebb: „Les lois ne sont proprement, que les conditions de l'association civil.” — *U. o.* III. Kv., XV. fejez.: „La loi n'étant que la déclaration de la volonté générale...”

²⁷ *U. o.* II. Kv., VI. fejez.: „... il ne faut plus demander à qui il appartient de faire des lois, puisqu'elles sont des actes de la volonté générale.”

²⁸ Erre és a következőkre v. ö. *Du Contrat Social* II. Kv. általában és a III. Kv., XV. fejez.

általok el-készített Constitutiót vagy jóvá hagyja, vagy pedig el-nem fogadja, 's másként dolgoztatta, 2-or a Választó Gyülekezetekben melyek a' hivatalokra léphető személyeket meg-nevezik. 3-or a Nemzeti Köz Gyülekezetekben melynek hatalma alá vagyon a' más két rendbéli Gyülekezet is vetve. A' Kormányozatnak szintt annyi Ministerei vagy-is Commissariusi vagynak, mintt a'hány Agazattya vagyon. Ennek hatalma alá vagynak vetve egy osztálynak, vármegyének az ő köz Tanátsai. Ezek fel-osztatódnak több közönségekre, 's-ezek ismét több szakaszokra. A Katonaság, az Ország Jövedelmeivel való Gazdálkodás, büntető Törvény, és igazság ki-szolgáltatása, Nemzeti Nevelés, Kereskedés, Tengeri Erősség és Kereskedés, Mesterségek üzése, 's-Tudományok 's-a'í. szintt annyi különös Agazattyai a' Kormányzatnak, melyeket különös ki-ügyelő hatalmok által kelletik viseltetni és végre hajtatni.²⁹

Vagyon-e valamely különös ki-különböztetés a' Polgári Társaságban? — Csak a' hivatalokban 's Tisztségekben lévő Tagoknak engedtetik valamely Felsőbbség, mertt ők a Törvénynek nevében parantsolnak; ugyan e' miatt valamennyi a' köz akarattal rendelt hivatalokat különös meg-betsüléssel kelletik tisztelni.

Milyen tulajdonságainak kelletik az olyan Polgárnak lenni, a'ki valamely Hivatalra akar lépni? — Szükség: hogy Tökélletes, értelmes, 's-Talentumos Ember legyen, mertt egy a' másik nélkül elégtelen. Egy értelmes, 's-praktikás Gaz Ember szintt olly veszedelmes rosszasága által, mintt egy esztelen tökéletes az ő ostobaságával.]

*Mikor³⁰ lehet mondani azt, hogy a 'polgári társaság ama' céljának meg felel, melly az ember' természeti jusainak bátorsága?*³¹ — Midőn az három morális személyek, melyekből áll, egymás közt kezét fognak, úgy, hogy az országglás a' Statuson (az álladalmon) csak az hatalom szerint munkálkodjon, mellyet a' fejedelemtől nyert. Akkor a' polgári társaság a' principiumoknak egy olly egyarányuságával díszeskedik, melly a' politika béli testnek szép rendjét, harmoniáját, és épségét szüli. A' fejedelem a Státusnak Istensége, az Országglás ennek szolgálja, és a Polgárok, a' törvénynek engedelmeskedvén, szeretett gyermekei.

Ha tehát a' Státushoz másféle morális személyek nem illenek, mi félék azok, mellyek a polgári társaságokban mái nap' pözögnek? — Ezek mind olly fattyu-állatok, mind olly tündérek és a' polgári társaságnak mind olly ostorai, mellyek szüntelenül annak megrontására agyarkodnak, a'mit a politika, a' természetnek leánya jól alkotott.

Harmadik szakasz

A' rab-szolgaságról³²

Mi a' rab-szolga? — Egy olly ember, kinek akaratja uráétól függ.

Mikép hivatnak a' rab-szolgák a' deszpotizáló országglásokban? — A' gyalázatos jobbjágó névvel.

Miben állanak a' deszpotizáló országglások? — A' nép fejedelmi hatalmának uzurpálásában.

²⁹ Az ebben a kérdésben frottakra v. ö. *Du Contrat Social* III. Kv. ált. (A Martinovics-tól írt francia szöveg kifejezései teljesen megegyeznek Rousseau terminológiájával.) De a francia forradalom által megvalósított intézmények is éreztetik hatásukat a pontok megfogalmazásában. V. ö. Rabaut St. Etienne, *i. m.*

³⁰ Innentől kezdve ismét a Szentmarjay-féle fordítás.

³¹ Ez a kérdés és a hozzá tartozó felelet mind Laczkovics fordításából, mind Martinovics francia szövegéből hiányzik.

³² Ez a kérdés mind Laczkovicsnál, mind Martinovicsnál hiányzik.

³³ *Laczkovics*: A' martalékságról. (A következőkben is rabszolga helyett mindenütt martalékot használ.) — *Martinovics*: De l'Esclavage.

Miről gondolkozik minden nap' a polgár? — Az erköltsről, a' hazának szeretetéről, a' munkálkodásról, a' bátorságról, vagy halálról.³²

Mikép usurpáltatik a fejedelmi hatalom? — Ha egy ember vagy többea a' polgári társaságnak fő hatalmát magoknak tulajdonítják; ezt az első esetben Monarchiának, a' másodikban pedig Aristokratiának nevezük.

Mi ezen országásoknak természete? — Az hogy tirannizáló mind a' kettő. Midőn tudni illik egyetlen ember, kit Királynak vagy Császárnak hívunk, vagy némely familiáknak kis száma a' végtelen nép-testnek életével és tulajdonival kényők szerént bánnak.

Mellyik ezen országásoknak első vissza élése? — Az, hogy a' nép tsak egyedül a' királyoknak és az arisztokratáknak boldogságára dolgozik, maga pedig a' nyomoruság alatt nyög.

Mikép élnek vissza a' néppel a' királyok és arisztokraták az háboruban? — Minek utánna ezek saját haszon tekintetéből háborut mondtak, a' népnek azt parancsolják, hogy egy olyan ellenségre menjen, kit az ő kevélységök és hit-szegésök néki szerze; a' nép az után azzal kéntelen, hogy ezen igazságtalan háborunak viselésére minden eszközeiket adjon, mint: pénzt, eledelt és fegyvert, mivel a' népek közt az háborunak helye nints.

Mi [a] vége ezen háboruoknak? — Az, hogy a' nép az háboruoknak mészárló székében el veszszén, melyet, mint a' vérszomjuzó latrok' dühösségének pályáit tekintenek, és kiknek viselt tetteit az alacsonyosság zoldjában lévő Poéiák minden időben énekelvén, a' cifra szavaknak fátyola alatt az olly iszonyu dolgoknak babonáját el hintették, melyek az emberi észnek gyalázatjára válnak. Ezen természet ellen való öldökléseknek az a' vége, hogy a' nép vagyonaiból ki pusztuljon, hogy taksái és adói az usurpátoroknak adósságai-val egyetemben meg nevedjenek, és végre, hogy azok annyival hatalmasabbakká és tirannizálóbakká legyenek, mennyivel jobban meg gyengülve van a' nép a' fellýül említett adózások által.³⁴

Meg kérdeztettek-e a' jobbágyok az említett országásokban, mikor adóik még megnagyobbítottak? — Soha sem! a' jobbágyok valóságos rab-szolgák lévén, az az akaratjokat ki jelenteni nem mervén, azzal kéntelenek, hogy usurpatoriknak kénye szerént adójokat fizessék, bár melly sullyosak-is.

Van-e valami külömbbség a' szarvas marháik és a' rab-szolgák közt, tartásokra nézve? — Egy csep sints! Valamint a' gazda az ekét vonó marháit maga előtt kénye szerént hajtja, szinte úgy bánnak a' királyok és arisztokraták jobbágyaikkal vagy rab-szolgáikkal, a'mint t. i. nékik teccik.

De a' királyok és arisztokraták jobbágyaikat az ollyan szükségnek alkalmazásával meg segítik, melly éhséget okozna? — Igen-is, és szinte illy kép tselekszik a' Szarvas baromnak gazdája, ki azokat táplálja, de mind a' ketten ezt csak azon okra nézve cselekszik, hogy azokat a' jövendő munkára tartsák meg, melly az ő gazdagságait meg nagyobbítandja.

Negyedik szakasz

A' Fel-zendülésről³⁵

El veszti-e jussait a' rab-szolga? — Tellyességgel nem. Az embernek jussai semmi féle módon nem törölődnek el, a' míg az ember él mind addig arra jussa van, hogy életét, szabadságát, tulajdonát és egyenlőségét fenn tartsa.³⁶

Mitsoda erőszakot vesz az embernek jussain a' tirannus? — A' tirannusnak erőszaka miatt az embernek természeti jussai meg némulhatnak ugyan, de mihelytt ez egy jó alkalmazhatóságot talál arra, hogy rabságának lántzait öszve törje, azonnal a' felzendülésre köteles.

³⁴ V. ö. Rabaut de St. Étienne, *i. m.* Réflexions politiques sur les circonstances, XXXI—XXXII. sz.

³⁵ Martinovics: *De l'insurrection*, — Laczkovics is Fel-zendülésnek fordítja.

³⁶ V. ö. *Du Contrat Social*, I. Kv., III. és IV. fejez.

Mit jelent a' felzendülés? — Nem egyebet, hanem a nemzeti erőnek a' tiranusok ellen való ki kelését: ez a' rabságnak végső üdeje és a' szabadságnak hajnala.

Mi kép formálódik a' köz fel zendülés? — A' jobbágyok rabságoknak igáját többé nem tűrhethvén, előbb magok közt a' közönséges vélekedést az embernek természeti jussairól az írások és a' társalkodások, vagy öszve szövetezősek által állapítsák meg. Az utánn pedig azok, kik több talentommal birnak, és kiknek szívét polgár-társaiknak boldogtalanságaira a' világitó Filozófia meg nyitotta, a' királyoknak és arisztokratáknak vétkeit ki fejtvén és elő adván, a' néphez fel kiáltanak: Fegyvert fogjunk polgárok!! esküdjünk meg a' szabadságra, vagy a' halálra.

Mit kell tselekedni a' népnek a' fel zendülés' üdejében? — A' répnak egy része fegyvert fogjon; a' rab katonák magokat polgár barátikhoz tsatolandják, a' másik pedig a' fel zendülésnek fenn tartására szükséges munkáját folytassa. A' nép válasszon azonnal küldötteket a' nemzeti alkotó gyűlésre, melly a' tiranusokat és az ő zoldosait meg büntesse, és végre a' tirannizáló országglásnak minden vétkeit el törölje.

Van-e Európának valamennyi Státusaiban elegendő ök a Fel zendülésre? — Igen-is sok van mindenütt, kivévn Francia országot, és Helvéciának némelly Kantonit, miyel valamennyi Státusokat egy némelly familiák különös haszonkéntétök szerint kormányozzák, a' nép pedig minden természeti jussaitól meg fosztva lévén, a' feudális szisztémának igája alatt nyög, kinek a' nyomoruságon és az alacsonyágon kívül más öröksége nintsen.

Elégséges-e a nemzeti erő a' fel zendülésnek fenn tartására, és a' szabadságnak vissza nyerésére? — Igen-is. Az egy principium a' politikában: hogy mindenik nemzet szabaddá lehet azonnal, mihelytt azt akarja. Az olyan tiránusz, kit egy Nemzet el hagy, semmiségébe vissza dül, és a' nemzeti test őtet könnyen el tiporja.

Mitsoda eszközök által kell vezérelni a' fel zendülést? — Az erőnek és talentomoknak hathatósága, és az erkölcs által.

Mit szükség tenni a' tirannuszokkal és haza-árulókkal? — Hogy valamennyen [!] a szabad nemzetnek javáért meg haljanak.³⁷

Mi féle országglást kell fel állítani a' fel zendülés utánn? — Nem mást, hanem olly Demokratia béli Resz-publikát, melly a' fel zendülésnek céljáért, t. i. az Ember' természeti jussainak meg állapításáért kezeskedjen.

Miben különbözik egy fel világosodott nemzet más meg romlottól a' fel zendülésnek üdejekor? — Abban, hogy az első szabad kény szerint való országglását meg változtatja, és szabadságát meg szerzi, a' nélkül, hogy vért ontson, a' másik pedig e' célra nem más kép, hanem egy háború, gyilkosságok, halállal való büntetések, és anarchia, vagy-is egy tökéletes meg feslettség által érhet fel: ez kebelében előbb olly zavart okoz, mellyből az utánn a' jó rend, és a' szabadság születnek.

Kik nyomják az emberi nemzetet olly annyira, hogy a' felzendülés szükséges legyen? — A' privilegiumos Rendek, úgy mint a' Királyak [!], a' Nemesség és a' Papok. A Filozófia és az emberiség ezeket, mint az emberi nemzetnek hármas ostorát, tekénti.

³⁷ Martinovics ezt a fejezetét is erősen lerövidítette. Az eddigi kérdések hiányoznak nála, s a forradalom alatti magatartásáról szóló kérdéseket is erősen enyhítette: *Pendant l'insurrection quelle marche doit-il suivre le peuple?* — La marche de la sagesse et de la modération; il ne doit punir que les traîtres à la patrie, et organiser la forme représentative démocratique.

Ötödik szakasz

A' Királyról

Mit jelent a' Király? — Ez egy olly embert jelent, ki a' néppel³⁹ és ennek javaival kénye szerént bánik, és magának azt tulajdonítja, hogy az Embereket meg vásárolhatja, vagy el adhatja, tartományait el tserélheti, a' bünösöknek meg kegyelmezhet, és azokat meg büntetheti, a' kik véle szembe szálni merészlenek.

Melly az eredete? — Minden társaság magát eleinten demokratiásan kormányozta, de nem sokára annak polgári között egy ollyan találkozott, ki azokat kevélységével, és hadi vitézségével fellyül múltván a' háborúban a' nemzetnek vezére vólt, és kit mint győzedelmes hódítót az utánn a' tudatlanság bálványozott, melly akkor uralkoda. Illy kép engedte oda néki a nemzet a' fő hatalmat, mellyel ő az utánn vissza élt, és a' szabad embereket rab-szolgákká változtatván, magát a' meg vakultt népnek nyomoruságával imádatta.

De azt mondják, hogy a' Király hatalmát az Istentől veszi? — Ez egy olly hazugság, mellyet a' Királyak [!] a' Setétségnek századiban hasznokra fordítottak vólt, hogy az által félelmesebbekké lévén, önnön tekinteteket az úgy nevezett isteni harag által jobban meg erősítsék.

Van-e jussa arra a' nemzetnek, hogy királyát le tegye? — A' nemzet nem tsak a' jussal bir, hogy a' királyságot el törölje, de még ezt szinte tselekednie kell, ha azt akarja, hogy szabadon és leg szentségesebb jussaival éljen.

De talán ezen fenytékre tsak akkor van szükség, ha a királyok rosszak és tirannizálók, nem pediglen mikor jók, böltsek és igazságosok? — Minden esetben; ha a' király rossz, a' királyság vétékké lesz, melly annak olly eszközöket nyujt, hogy népét tirannizálja. Ha pedig jó a' király, a' királyi szisztéma, melly természetéből vétkes, mérgét a' minisztereknek kezeiből önti ki. Az első esetben a' nép a' király és a' királyi szisztéma által nyomatik; másodikban pedig a' királyi szisztéma és a' miniszterek által.

Mi féle tulajdonságokkal kellene birni az ollyan királynak, ki arra elég-séges vólna, hogy népet bődöggá tegye? — Az illyen királynak a' böltteséggel és erköltsel olly mértékben birni kellene, a' millyen nagyságú a' népnek véghetetlen teste, mivel mindenik polgár bődögságát királyának munkálkodásától várja.

Lehetséges-e illyen tulajdonságu király? — A' természet egy ollyan véghetetlen böltteségű és ollyan nagy erköltsű embert soha nem teremt, ki egy egész népnek bődögságát munkálkodhatná. Mindenik király vagy udvarnoki által meg tsalódik, vagy maga álnokságából, avagy ostobaságából tsal.

Tartós lehet-e a' jó, mellyet a' király némellykor az igazságnak vak ösztönéből szerez? — Soha sem! Mivel ha a' jó király történetből meg hal, a' mi jót tett, az közönségesen véle eggyütt el tűnik, és a' következőnek akaratossága mindig meg változtat. Emlékezz meg a' köz mondásról: Novus rex, nova lex; Uj király, uj örvény.

Mi féle eszközökkel nyomják a' királyok népeiket? — Több félékkel: im ezek a' főbbek: u. m. kevélységökkel, pompájokkal, lukszusokkal, a' lelki esméretöknek rontó meg vásárlásával, a meg hódításra való indulatoskodásokkal, különös haszon-tekéntetökkel, és végtére a' népnek tudatlanságával.

Miben áll a' királyoknak kevélysége? — Abban, hogy magokat a' népek előtt el rejtik. Palotáikban be fészkelődvén a' néptől messze tartják magokat, melly őket táplálja. Az audienciákat felette sok ceremóniákkal adván, a' kérőknek azt parantsolják, hogy trónusok előtt térdeiket meg hajtsák, és a' népre nézve tartozó igazságnak ki szolgáltatását kegyelemnek hívják. Végtére valamennyi jobbágyok azzal kénytelenek, hogy kéréseikben a' következő alacsony szókkal írják alá magókat: Ó Felségének leg aláztatosabb és leg engedel-

³⁹ Laczkovics: Nemzettel.

mesebb szolgálai és vasallusai, mely sokszor a' leg kevélyebb leg gonoszabb és leg ostobább Felség.

Milyen a' Királynak pompája? — Véghetetlen és felette költséges. Arra, hogy erről meg győződünk, tsak egy Császárnak, vagy Magyar Királynak meg koronázását, az előbbeni rab Francia ország' Delfinusának³⁹ házasságát, a' Spanyol királynak tronusra ülését, a' Lengyel királynak és Pápanak installatióját láttatni szükséges volna. Mind ezen pompáskodások a' népnek költségén történnek, mely a' nyomoruságban nyög. És ez által akarják a' királyok azt a gyenge elméjű emberekkel el hitetni, hogy ők az emberi nemnél fellyebb való állatok.

Milyen az ő luxusok? — Ennek semmi határa nints. Lásd palotáiknak, kertjeiknek, vadász erdeiknek, test-őrzőiknek, ingó jószágaiknak, arany és ezüst asztali készületjeiknek, drága köveiknek, köntöseiknek, kamarásaiknak, udvari aszszonyaiknak, kurváiknak, kupplereiknek és kupplernéiknek, nagy parókás minisztereiknek, lovaiknak, Operistáiknak, komédiásaiknak, lovász-mestereiknek, palotásaiknak, penzionáriusaiuknak véghetetlenségét és számtalan seregcit, mind anuyi zoldos drabantjait, kik kevélységöknek és tirannizáló gonoszságoknak szolgálatjára készek. És mind ezek mégis az ő luxusoknak nem olégségesek, mellyel a' világ előtt tekénteteskedni akarnak.

Mi képen vásárolják meg a' királyok a' lelki esméreteket? — A' népnek egész kintse kezeikben lévén, ők azzal kényök szerént vissza élnek. Az ilyen fő vissza élés a' lelki esméreteknek meg vásárlása! A követek nem egyebek lévén privilégiumos kémeknél, számtalan pénzt nyernek a' végre, hogy külső udvaroknak minisztereit meg vásárolják. A' kémlelés nekik milliomokba kerül. Az el árulást meg fizetvén az el árulót meg büntetik. Ők az alacsonyokokra ösztöut adnak, és még-is magokat úgy tettetik, mintha egyedül a jó erköltsű embereket bötsülnék. A' nagyra vágyó embereket udvarokhoz pénzzel és tisztségekkel hódítják, a gyenge lelküeket pedig heába való titulusokkal. Illy kép a' népnek jó erköltsét meg rontják, és az egész nemzetnek feslettségét okozzák.

Mi féle következése van a' meg hódításokra való indulatoskodásoknak? — A' királyok háborút mondanak és kezdenek a'végre, hogy egy némelly tartományokat meg hódíthassanak. a'minek vége az, hogy a' köz kints el tékozolódik, a' városok meg néptelenednek, a' mezők és földek el tiportatnak, egy szóval a' népnek nyomorusága meg nagyobbodik.

Mi kép gazdálkodnak ők a' köz kintssel? — Az ő gazdálkodások a' világon leg roszzabb: a' királyok mindnyájan tele vagynak adósságakkal, a' taksák, az adók és mindenféle monopoliomok, mellyeket úznak adósságaik' interesseinek meg fizetésére tsak-nem légtelenek. A kints-tartók ezen szörnyű tékozlásaikat nem egyéb kép' fedezhetik el egy kevés üdöre, hanem azzal a' mesterséggel, hogy külbmbb féle alkalmatosan el palástolt szines okok alatt az adókat meg szaporítják. Angliában a' kiadások békeségnek üdejében minden esztendőbeli jövedelmeket 11 millió Sterlinggel fellyül haladják. Ausztriában pedig 30 millió forintokkal.

Mit kell tehát tselekedni a' népnek, hogy a' bankeruttát el kerülje? — Azt, a'mit Francia ország tselekedett, t. i. el kell törteni a' királyságot, egy demokrátiás Reszpublikát fel állítani, az adósságokat egy nemzet gazdálkodás által meg fizetni, és a' tirannuszokat zoldosaikkal egyetemben meg büntetni.

Mi okra nézve tartják fenn a' királyok a' tudatlanságot? — Mivel Szisztomájok leg vétkesebb lévén, szükség, hogy azt a' tudatlanságnak éjszakájával el borítsák. A' meg vizsgálás és világosság ül-oreájokat fel fedeznék, és a' népnek sorsát meg jobbítanák. Ezen okra nézve tehát ezeket lelkekben gyüölilik.

Mit okoz vallyon a' királyoknak ezen magok viselése a' népnek Charakterében? — Azt, hogy valamint az emberek a' tudatlanságban és erköltstelenségben születnek, úgy szinte királyaiknak minden hibái azokra ragadnak, és a

³⁹ dauphin.

gazdagok az ő kevélységöket, pompájokat, luxusokat és minden büntetést érdemlő mértéktelenségöket követik. Illy kép' a' Jobbágyaknak lelke alávalóvá, el adóvá, csúszóvá és egészen meg romlottá lesz. A' népnek nyomorúsága miatt temérdek tolvajok és gyilkosok támadnak, kik pusztítanak, ölnek, és így azután a' békeséges polgároknak tulajdonira nézve bátorságok nincsen. Regis ad exemplum totus componitur orbis. A'milyen példát ad a király, olyan a világ.

Mikép lehet az, hogy a' Francia országi revolúcióban annyi sok hazatérő voltak? — A' Francia monárkiának nyomó szisztémája, és a' Franciáknak természeti elméssége sok olly nagy és meg világosodott embereket szültek, kik polgár társaikba a' szabadságot lehelték, de kik egyszersmind előbbeni ország-lásoknak hibáitól meg romolva voltak. Ezen okra nézve sokan közzülök nagy és jó törvény-szerzők, de sokan nagy gaz-emberek-is valának, kik mái nap a' nemzet által meg büntetettvén mind a Guillotina alatt el vesznek. Olly igaz az, hogy a' királyság miatt a' demokratia béli ország-lásnak az első nemzésben való meg állapítása csak nem lehetetlen. A jó törvények kemények, mellyeket azért a' meg rontott lelkek el nem tűrhetnek.

Mondd ki tehát a' királynak létele felől való ítéletedet? — A' jó király egy ollyan sullyos és heába való teher, ki népének véres verejtékét emészti, és azt vég kép' a' nyomorúságra hozza. Egy rossz király pedig valamennyi tökéletlenségnek kútfeje, mellyek egy monarkiában el követődnek.⁴⁰

Hatodik szakasz

A' Nemességről

Mi a' nemesség? — Ez egy olly embereknek neme, melly a' Társaságnak több szent kötelességeitől mentt, és melly azt véli, hogy a' nép' sokaságánál fellyebb való, és a' többi polgároknál jobb és nemesebb. Szinte ezen okra nézve a' tiszteletre méltó népnek teste előtte csak egy köz gyülevész nép, bitang és paraszt emberek.

Melly ennek eredete? — A' nemességnek eredete szinte az, melly a' királyoké. Az első hódítók királyokká lévén, bajtársaik közzül egy némelylek tőlök bizonyos szabadságakat nyertek, mellyek által ezek a' Társaságnak több szent kötelességeitől meg mentődnek. És valamint a' régi világ abban a' velededésben volt, hogy az egy nagy érdem volna, ha valaki vitézi módon embereket ölni tud, úgy szinte eleintén csak a' katonák lehettek nemesekké. Mái nap' pedig már egy uzsorás kereskedő, pénzváltó, gazdag zidó, alkalmatos kém, pénz-ser főző, és egy császár-királyi és Apostoli Kuppler-is azzá lehet.

Mi jussal nevezetik a' nemesség az emberi nemzet' ostorának? — Mivel, a'mit egyáltalában a' királyok vétkes tselekedeteik által véghez nem vihetnek, azt a' nemesek különös sanyargatások által be fejezik, mellyet jobbágyikon fűznek.

Milyen hatalma van a Nemességnek jobbágyi felett? — Ez jobbágyit és jószágit mint el válthatatlan tulajdonát tekénti, és sokszor hatalmát annyira viszi, hogy még jobbágyainak életét-is meg sérti. Im' ebben áll a' gyalázatos feudalis sziszthema.

⁴⁰ Martinovicnál a királyok működését jellemző egész rész hiányzik. Helyette mindössze a köv. két kérdés található: *Est-il possible qu'un roi soit suffisant à gouverner les peuples?* — Les meilleurs et les plus sages rois ont commis des fautes dans leur gouvernement. Et comme les vertus et la sagesse d'un roi devraient être étendues en raison de l'immense population de ses États; Ce qui est impossible, il s'ensuit qu'un homme n'est jamais capable de gouverner les peuples.

Mais ils ont des ministres et des conseillers pour être soulagés dans le fardeau du gouvernement? — En ce cas, ce ne sont point les rois qui gouvernent, et il vaudrait mieux rendre les rênes du gouvernement au peuple.

Milyen sanyargatásokat szenvednek a jobbágyak [!] a nemeseiktől? — A' jobbágyak, kiket ők parazitáknak neveznek azzal kénytelenek, hogy saját dolgaikat Uroknak kénye szerént félbe szakaszszák, és ennek dolgozni menjenek, szinte ezen parasztoznak békességesen el kell tünni, hogy adóik és Taxáik meg szaporodjanak. Egy némelly tartományokban ezen szegény áldozatoknak még annyi jussok sints, hogy Urok ellen panaszkodjanak, és így tsak az a' szomorú választások marad, hogy vagy éhen meg haljanak vagy tirannizáló Urokat meg öljék az utánn pedig mint gonosz tévők fel akasztassanak.

Milyen a' nemességnek nevelése? — Leg rosszabb a' világon. Ez két rendre ágazik-el, t. i. a' fő és al-nemesekre. A' fő nemesek mindnyája közt leg tudatlanabbak, ők egy mást te-zik, 's nem egyébről beszélnek, hanem a' lovak-rul, az istálóról, a' vadászatról, a' kurvákról, a' tékozlásról, és minden féle nemű bujaságokról, melyeket el követnek. Az al-nemeseket gyűlölik. Parasztokról pedig tsak mint barmokról beszélnek. ők mindnyájan tele vannak adósságakkal, és házasodni-is szoktak, de az házasságnak kötelességeitől irtóznak. Az Heroegnék, Grófnék, 's a' t. frizéereiket, inasaikat szeretik; ezeknek férjei pedig komédiásnékkal és kurvákkal szerelmeskednek, vagy a' szegény és ártatlan leánykáknak meg ejtésökben kedvöket keresik, kiket a' pénz-szomjuságtól és erköltstelenségtől a' lelki esméretnek és a' természetnek kiáltásai ellen átkóztott pénzökkal meg vásárolnak. — Az al-nemesség tehetetlen lévén egyetlen nevéen kívül egyebet nem bír, a'mivel kevélykedjen, és a' népnek sanyargatására tsak akarátja van; de ez nem olly tudatlan.

Mikép vagynak a' királyok és nemesek egy más közt? — Minden századnak hístóriája azt bizonyítja, hogy a' királyak és a' nemesség egymás közt mindenkor leg véresebb háborukat viseltek, és egy mást a' leg kevélyebb vetelkedés által üldözték. Ha a' királyak vóltak győzedelmesek, a' nemesség rab-ságra jutott; ellenben ha ezek győztek, a' királyoknak szabad hatalma vagy bizonyos korlátok közzé szorítottatott öszve, vagy egészen el törültetett, és ezen második esetben az arisztokratia-béli uralkodásnak helye vólt. Az a' népre nézve egy szomorú játék vala, ki már a' királyakért, már pedig az arisztokratákért verekedett, de a' végre mindenkor, hogy nyomorogjon.

Mi féle sorssal bír a' nemesség egy szabad király alatt? — A' királyak egyedül urak, a' nemesek az udvarnak rab-szolgái, a' nép pedig olyan, mint egy barom-sereg, melly a' királyakat, és azoknak rab-szolgáit hízlalja.

Mikép bánik egy szabad király a' Nemeseikkel? — A' Királyak azt a' Nemeseknek meg engedik, hogy udvarokhoz járuljanak, és hogy mindenféle pántlikákat, mesterséges tsillagakat, arany és ezüst kultsokat hordozzanak, a' sok féle Titulusokat tőlök nem szánják, úgy mint Ekszcenciás, Nagy méltóságú, Nagyságos, Tekéntetes 's a't. Az első polgári és katona béli pólcokat a' fő nemesség közönségesen nyeri meg, mivel ez leg tudatlanabb, leg meg romlottabb, és leg kevélyebb lévén, a' királyakhoz leg hasonlóbb és leg közelebb.⁴¹

Hetedik szakasz .

A' Papokról

Mit jelent a' pap? — Egy olly embert, a'ki magának azt tulajdonítja, hogy ő egy határtalan hatalommal bír lelkünk felett, mellyet tellyességgel nem esmér, és hogy ő az Isten akarátjának magyarázója.

⁴¹ *Martinovics:* mindezeket a jellemzéseket teljesen elhagyja, s két kérdésben csak annak megállapítására szorítkozik, hogy: ...La noblesse est partagée en deux classes: la première constitue la haute, la seconde la basse noblesse. La première entoure pour la plus part les rois, et éloigne les sujets de leur maître; elle est la plus orgueilleuse et hautive; la basse noblesse n'a de quoi se pavaner, si non de son seul nom. — *Quelle noblesse est la plus nuisible à la société?* — Celle qui refuse de payer les taxes et les contributions, ou en un mot, qui ne veut guère porter le fardeau commun de l'État.

Meg mutathatta-e valaha ama' biztos levelét, melly által lelkünkön és lelki esméretünkön való hatalmát meg bizonyítaná? — Soha-sem. A' Braminusok, a' Lámák a' Kalifák, és a' Pápák a' világnak többi papjaival együtt, mind egyik maga' módja-szerént tsalták a' világot, a'végre, hogy a' tudatlan népet meg szédítsék, és lábok alá vessék. — Im ez historiójoknak rövid foglalatlja, mellynek a' föld szomorú játzó piarca volt.

Milyen volt céljok az ilyen hatalomnak fel állításában? — Az uralkodásnak meg nyerése, és az örökös rabságnak fenn tartása. Ezen gyalázatos fő papok, látván, hogy az emberek jobban engedelmeskednek, ha az örökké való tűzzel, mint ha tsak a' világi büntetésekkel meg fenyegetődnek, azonnal egy úgy nevezett Szent társasága [!], vagy-is Anya-szent egyházat fel állítottak, hol' a kérdés többé nem a' társaságbéli szerződésnek fenn tartásáról vala, hanem egy olyan vak és komor engedelmességről, melly az utánn a' királyakon és népeken való birodalmoknak talp-kő gyanánt szolgált.

De fel jutottak-e vallyon a' papok ezen határozatlan birodalomra? — Igen-is, a' pap mindenütt babonájával és szenteskedésével az országokat kormányozza a' boszszuló Istennek nevébe. A' pap minden üdőben az atyát fia-ellen, az egyiky vallást a' másik ellen fel lázította, a' polgári hadaknak, a' kereszt-háboruknak fákl'yáját meg gyujtotta, és mind ezek pedig a' másikkak által hatalmát ki terjesztette. Az el multt századokban magok a' királyak meg hajtották előttök magokat, és egy általjában semmi féle olyan véteknak és gonoszságnak neme nintsen a' földön, mellyet a' papok el nem követtek volna: kik úgy tettévn magokat, mintha tsak a' menny-országra vágyódnának, magokat azomban itten minden dolgokba avatták. Az első papok többnyire Istentagadók voltak.

Van-e egy némelly eszköz az hármaz ostornak ki irtására? — Igen-is vagyon, tudni illik a' vizsgálás és a' fel világosodás, mellyek a' királyak, nemesek és papok ellen való szent fel-zendülést szürendik.⁴²

KOMLÓS ALADÁR:

VAJDA JÁNOS NYILT LEVELE KEMÉNY ZSIGMONDHOZ

(Adalékok Vajda ismeretlen éveihöz.)

Vajda Jánosnak egy valószínűleg 1872-ből való névtelen önbíráta (mely Nagy Miklósnak, a Vasárnapi Ujság egykori szerkesztőjének hagyatékából került elő) beszél arról a meghasonlásról, „mely költői pályájának délpontján, ha nem kezdetén, irodalmunk nagy kárára megakasztá” s „melynek következtében Vajda János előbb a költői, később a politikai hírlapirodalom teréből visszalépett s immár közel egy évtizeden át névtelen, hálátlan működésben keresi léte feltételeinek eszközeit”.¹

Ha életrajzainak közelebbi felvilágosítást keresünk e meghasonlásról, megakasztásról, közel egy évtizede tartó visszavonulásról, azt megelőző „erőszakos összeütközésekről”, semmit sem találunk bennök, Vajda János első, maga a költő által ellenőrzött s minden későbbi Vajda-tanulmány ösforrásául szolgáló monográfiája, Kerekes György hallgat a dologról, s így hallgat Bródy Mihály és Rubinyi Mózes azon alapuló könyve is. Szinnyei életrajz-gyűjteménye meg éppen, mint látni fogjuk, tévesen azt írja: „1864-ben kezdődött betegeskedése miatt mintegy három évig teljesen visszavonult az irodalmi munkásságtól.” De átugorja a kérdéses időt Vajda első életrajzi vázolata is, amely a Vasárnapi Ujságban 1872-ben felismerhetőleg a költő tollából jelent meg.

Pedig ha közelebről szemügyre vesszük Vajda irodalmi működését, ez valóban feltűnő bizonyítékokkal szolgál az önbírálat idézett megállapításaihoz. Míg ugyanis Vajda-

⁴² Martinovics kézírata csak általában szól a papokról, s az utolsó kérdés teljesen hiányzik nála.

¹ Összes művei, 1734, I.

nak 1856—62 közt úgyszólván minden évben megjelent egy-egy kötete, 1861—63 közt több lapnak is főszerkesztője: ettől kezdve 1869-ig egyetlen könyve sem kerül sajtó alá, a nevével sem igen találkozunk s lapot 1874-ig nem szerkeszt. S ha felnyíljuk Vajda *Összes Műveit*, felszínes lapozgatás után is szemünkbe tűnik, hogy 1860—72 közt alig írt néhány verset,² ezek közt is kettő (*Memorandum, Nem úgy van ám*) épp a szóbanfogló meghasonlással foglalkozik.

Az 1863—70 köztli évtized fehér folt Vajda élete térképén, s a költő életrajzírói nemcsak kísérletet nem tettek eddig a felderítésére, de még azt sem vették észre, hogy itt egy át nem kutatott terület van előttük. Pedig, mint látni fogjuk, Vajda életének legdrámább, következményeiben legfontosabb s a kor irodalmi viszonyaira is rendkívül jellemző szakaszáról van szó.

Könnyebb tájékozódni e szakasz előzményeiről: Vajda, aki eddig elég jó irodalmi helyzetet élvez, 1862-ben tudvalevőleg két olyan röpirattal tör a közéletbe, amelyek nyílt harcra sodorják a magyar társadalom akkori hangadó osztályával, a birtokos nemességel. E röpiratok a szenvedélyes haragtól és undortól szinte fuldokolva támadnak rá erre az osztályra; az *Önbírálat* rávilágít, hogy ez az osztály, mely csak úgy fújt a büszkeségtől s a teremtés remekének tartotta magát, a magyar társadalom legromlotabb része, Európa csúfja, műveletlen, erkölcstelen, léha és betyár, a *Polyárosodás* pedig azt igyekszik kimutatni, hogy az úgynevezett határozati párt 1861-ben folytatott, ország-szerzte népszerű politikája helyett kiegyezésre kellett volna törekedni Ausztriával. A két röpirat roppant felháborodást kelt. Vajda megrágalmozott emberré válik miatluk. De erről több célzásunk van, mint adatunk. Annyit mégis megállapíthatunk, hogy Gyulai két hónapig csepüli Arany János Szépirodalmi Figyelőjében, Kempelen Győző szinte állandó céltáblájává választja s a Biharban hosszú cikksorozatban (amelyet Herostratiádák címen könyv-alakban is kiad) durván és tajtékozva ront neki. Meggyanúsítják, hogy Bécs bérence, tervezett napilapját már megjelenése előtt befektetik, a Jövő című hetilap szerkesztői közt válság tör ki,³ mert a főszerkesztő Kövér Lajos a lap „pártfogó elvokonai” megkérdése nélkül tárgyilagos hírt tett közzé Vajda tervezett lapjának, a Magyar Sajtó nak politikai irányjáról. Vajda a gyanúsító Szelestey Lászlót és Reviczky Szevért elégtételre szólította fel,⁴ s amint utóbb írta: „A gyanúsítás már a heves agitáció magaslatára lépett és egységes összejöveleteken hirdetve lőn, hogy hazaárulás a Magyar Sajtóra előfizeni!”⁵ A helyzet oly feszültté válik, hogy 1863 márciusban nyílt utcán felfofozza Thaly Kálmánt, a Magyar Sajtóban azonban (amelyet máig egyetlen életrajzírója sem méltatott arra, hogy belelapozzon) rendületlenül tovább bírálja a táblabíró-politikát és ajánlja a meggyezést.

A vége az, hogy le kell mondania a lap szerkesztéséről. 1863. június 27-én egyik munkatársa, Zilahy Károly bejelenti, hogy a betegsége miatt távollevő Vajda helyett ő búcsúzik el a munkatársak nevében. „akik az ő nézeteit talán sokban nem osztották ugyan, de meggyőződésének tisztaságát ismerve, az általa szerkesztett közlőnyt nézeteik nyilvánítására használni nem tartózkodtak”. Vajda úgy látszik, valóban beteg is volt⁶ (1874-ben is megbetegszik lapjának hirtelen megszűnése után), de nem kétes, hogy a Magyar Sajtótól a politikai hírtelenség nyomása alatt kellett megválnia. Épp ez időben súlyos gyász is éri: szeptemberben szerencsétlenség következtében szülei meghalnak, s így a vaáli erdő és benne a szülői ház bezárul előtte. Az ellene megnyilvánuló társadalmi bojkott pedig oly kérlelhetetlen, hogy a kiadó 1863 december végén kénytelen beszüntetni a Vajda által évek óta szerkesztett *Nővilágot* is, amelynek újra átvételét pedig a költő csak kevéssel előbb, az október 1-i számban örömmel jelentette be. Így minden összezap a feje fölött. Nemrég két lapnak volt főszerkesztője, most kenyér nélkül marad. A megtámadott uralkodóosztály alaposan visszafizetett a vakmerőnek, aki bírálattal merte illetni.

Irodalomtörténetünk eddig, 1863 decemberig tartja fogva Vajda kezét. Itt a költő eltűnik előle s adataiban csak 1870-ben bukkan fel újra, mikor a Kiszalud-Társaság a rég hallgató poétát — e hosszú hallgatás után érthetetlenül — tagjai közé választja.

• Mi történt Vajdával ez alatt?

A teljes homályba vakító fénnel világít be a költő egy elfeledett *nyílt levele*, mely a Magyar Ujság 1867. december 21-i számában jelent meg, válaszul a Pesti Napló 1867.

² Ezek közül is le kell vonnunk a Washington címűt, amelyet nem 1863-ban írt, mint az *Összes Művek* tévesen közli, hanem, mint Waldapfel József megállapította (Valóság, 1948), 1849-ben.

³ Jövő, 1862, november 9., 21., továbbá Kritikai Lapok, 1862, 400—2. f.

⁴ Irmei Ferenc: Vajda (Koszorú, 1879.).

⁵ Magyar Sajtó, 1863. január 24.

⁶ Már a január 13-i szám is hírt ad múltó betegségéről.

december 17-i kis közleményére. Az utóbbi szerint Ormódi Bertalan „Pecovics” című gúnylapjának munkatársai volt Bach-hivatalnokok és provisoristák; így Szini Károly, Áldor Imre és „Vajda János úr, ki most oly merészen vezércikkhez a Magyar Ujságban, Pálffy Móricz gróf vezetése alatt, mint Zichy Henrik hivatalnoka, nagy jámborul irgatta a Sürgönybe, amit Schmerling diktált”. Ha tudjuk, hogy Pálffy 1865. július 18-ig Magyarország helytartója volt, Zichy Hermann (valószínűleg róla van szó, nem Henrik-ről, akinek e korbéli politikai szerepéről nincs tudomásunk) magyar kancellár, Schmerling engedelmes kreatúrája, a Sürgöny pedig Schmerling magyar félhivatalosa; a Pesti Napló vádjá egy kiegyezés-ellenes íróval szemben súlyos vádnak számított.

Vajda — aki ugyanis ezidőben már Kossuth-párti politikát hirdet — a Pesti Napló főszerkesztőjéhez, Kemény Zsigmondhoz intézett Nyíltlevelében, a Magyar Ujságban válaszol a közleményre. E napilapnak, amint ő mondta: alapítója, helyesebben azonban kezdeményezője és főmunkatársa volt.⁷ Cikkeit előzetes megállapodás szerint névtelenül írta belé, s ez lehet az oka, hogy ottani működése eddig teljesen elkerülte a kutatók figyelmét, holott ismerete nélkül Vajda politikai fejlődése s a Luzitán-dal is érthetetlen marad. A Magyar Ujság egyébként a közjogi baloldal lapja volt, rendszeresen közölte Kossuthnak a kiegyezést támadó leveleit, szerkesztője, a puritán Böszörményi László, a híres „Váci levél” közzétételéért börtönbe is került s ott halt meg. Vajda levele a következő:

A „P. Napló” szerkesztője b. Kemény Zsigmond urnak.

Pest, decz. 18.

Az ön által szerkesztett „P. Napló”, mint f. hó 17-iki számában meglepetve látom, végre valahára kegyes volt egyszer rólam is megemlékezni.

Valóban nem emlékszem, hogy körülbelül egy évtized óta, mialatt pedig *nevem alatt* egy szépirodalmi lap s több önálló mű jelent meg, s mialatt ön lapja megemlíttett, megdicsért tücsköt bogarat, a nemzetnek nagy költőket, nagy bölcséket nevezett ki, nem emlékszem, hogy ennyi időn át csak egyszer is szerencsés lettem volna, nevemet becses lapja hasábjain olvashatni!

Ezelőtt tizenkét évvel történt, hogy első nagyobb irodalmi művem a „P. N.” műtészete Greguss Ágost úr egy magasztaló tárczacikkben így jelenté be: „Végre valahára egy *maradandó becsű költői mű!*”

Nemsokára azonban a tisztelt urnak végkép kiestem kegyeiből. Később megjelent és általános hit szerint amannál sokkal jobb műveimről, ugyancsak a „Naplóban” azt írta, hogy azok merő baromiságok.

De persze már akkor, ha jól emlékszem, báró úr szerkesztette a „Napló” s méltóságod rám nézve fogadást tenni látszott, hogy: *jamais son nom n'attristera — mon journal.*

Meg is tartotta mindezideig e fogadását. Tudomást vón lapja Tulipán Antónia s Pipacs Lajos kebelverseiről, de az én írói működésemről állhatatosan hallgatott.

Hanem én annál szorgosabb figyelemmel követtem a báró működését, nem mintha értékesnek, sőt ellenkezőleg, mert irányát kárhozatosnak tartottam.

Én már akkor föismertem azon ligát és törekvéseit, melynek élén báró úr s még néhányan állottak azok közül, kiknek a nemzeti küzdelem alatt és utáni magatartásuk miatt nagy mérvben szervezett szoros szövetségre volt szükségök a végből, hogy maguknak az ellenök ingerelt közvéleményben újólag érvényt, hatást szerezhessenek.

Előéreztem, hogy ha önök szövetsége túlsúlyra emelkedik, annak roppant káros hatása lesz irodalmunkra és egész közéletünkre!

Önök ellen küzdeni — keresztényi és hazafiúi kötelességnek ismertem minden időben.

De én csak szellemi fegyverekkel küzdhettem. Önök azonban, a mellett, hogy önöknek az időjárás is igen kedvezett, igyekeztek anyagi eszközeiket

⁷ Vajdának a Magyar Ujsághoz való viszonyáról: Magyar Ujság 1868. augusztus 23., szeptember 8., 10., A Nép Zászlója 1868. augusztus 23., Századunk 1868. július, továbbá Vértesi Arnold: Visszaemlékezések, A Hét 1896. 664. l.

gyarapítani. Minden jövedelmes állást elfoglaltak, és ez anyagi érdekeknel fogva magukhoz csatoltak minden erőt, lánczaikba verték az írói függetlenséget, s önké lévén a numerus, oly hatalmas czéhet alkottak, hogy minden engedelmes hívőket, lett legyen az bármily üres fejű és szívű, (sőt annál jobb!) hűhóval csinált hírnévre és jövedelmes állásba segíthettek. — ellenben minden önálló tehetséget, kit önérzete tiltott, önök „holt keze“ alá adni magát, agyonhallgattak, üldöztek, kizártak, kiéheztettek, míg vagy elzüllött, vagy capitulált önöknek.

Egy szóval: önök rá tették kezöket az *ország kenyerére*, s a ki önökhez nem járult, föltétlen eszközül nem ajánlkozott, arra kimondták a pereatot.

Önöké lett az ország, a hatalom és dicsőség. Önök osztogattak közhivatalt, dicsőséget, jutalmat. Önök mint politikai „szent szék“ szórták az anathematát, a népszerűtlenséget átkát azokra, a kik önöknek nem engedelmeskedtek.

A nagy közönség élénk tetszéssel fogadta írói működésemet. De nem győzhetém le erkölcsi iszonyomat önök iránt, s annak gyakran éles hangokban adtam kifejezést. Önök aztán valóságos hajtó vadászatot rendeztek ellenem, s ligáik ezer csatornáján ment szét ellenem a gyanúsítás és nőttön nőtt a rágalom.

Igy történt, hogy egy iszonyúan nem szép reggelen arra virradtam, hogy be kelle látnom, miszerint egy időre „itt élnem“, sőt haszonnal „még halmom“ sem lehet — s nem marada más választás, mint a bécsi korlátnokság irodájában fogadni el alkalmazást.

Ön ismerte báró úr, e súlyos anyagi viszonyaimat, s emlékezhetik, hogy még ön azzal csillapítá Tóth Kálmán barátom jelenlétében scrupulusaimat, miszerint „e körülményt soha *semmi józan gondolkozású ember* nem foghatja ellenem használni“.

És íme most mégis épen méltóságod lapja az, mely ebbeli magánéleti viszontagságomból akarván *érvet* kovácsolni, azt írja rólam, hogy:

„Vajda János úr, ki most a „Magy. Újság“-ban oly merészen vezércikkhez, Pálffy Móríc gr. vezetése mellett, mint Zichy Henrik hivatalnok, nagy jámborul írta a „Sürgöny“-be, a mit Schmerling diktált.“

Íme ezek ama kegyes sorok, melyekben ön lapja tíz éves hallgatás után rólam megemlékezni szíveskedett.

Ér ugyan nem hittem, hogy magánéleti viszonyaim a nagy közönséget érdeklik, de miután ön, méltóságos báró hallgatását megtörve, névtelenséget sem tekintve, a közönség elé terjeszti ügyemet, kénytelen vagyok erre vonatkozólag némieket elmondani.

Különben is azt hiszem, hogy ideje van, hogy bizonyos fogalmak tisztába hozassanak, s ha ezúttal életviszonyaimra körülményesebben kiterjeszkedni bátor leszek, teszem azt azért, mert ezeket e fogalmak tisztázására épen alkalmasaknak vélem.

Tehát azzal vádoltatom a Naplóban, hogy Pálffy Móríc gr. vezetése alatt Zichy Henrik alatt szolgáltam.

Igen, egyáltalán nem tagadom, sőt többet mondok, és leg is jobb lesz, kezdjük előről: *szolgáltam biz én Haynau alatt is*, és még azután, ha jól emlékszem, a későbbi regimek alatt is, melyek alatt ön mélt. báró úr nem szolgált; hanem azért mindig mélyen meg voltam győződve, és kivált jelenleg még erősebben meg vagyok győződve, hogy én minden időben, Haynau et comp uralma alatt is *jobb magyar hazafi* voltam, mint ön, a ki, míg én Haynau alatt besoroztatva, az osztrák káplárok insultusait türtem idegen földön sok más jeles honvédtisztársammal, ön az alatt megírta itthon „Forradalom után“ című emlékezetes művét, melyben mint már ezelőtt előttem mások fölemlíték, gyalázta védelmi harcunkat s magasztalta a győző hatalom kegyességét, nagylelkűségét, azt a nagylelkűséget, melynek aradi s pesti kitörölhetetlen emlékü illustratióit följegyezte a történelem.

Sőt bátorkodom azon hitben élni, hogy a nemzet jobb része is osztja ezen meggyőződésemet és nem ítél el azért, mert hazaszabadulván a besoroz-

tatásból, s nem kapván sem az irodalomban, hol önök már kezdték magukat megszervezni, sem másut alkalmazást, mert muszkabehívó főuraink még uradalmi írnokságot sem akartak adni a „rebellis“ honvédnek, holott gazdag főnemességünk földadata lett volna szolgálatot adni a nemzet harcászatainak azon nagy birtokaikban, melyek dús jövedelmét legtöbbször (mert hiszen vannak köztük lelkes honfiak is) a párisi, berlini, bécsi operaházak tánczosnőire pazarlák — nem kapván, mondom, kedvem s hajlamaimhoz mért foglalkozást, nem lévén egyebem egy istenem egy waffenrokkomnál, melyben az ezredtől hazabocsátottak: még nagy áldásnak tartottam, hogy a cs. k. földadó kataszterhez, melynek személyzete nagy részben volt honvédtisztársaimból állott, 1 ft. 50 kr. napi díjjal bejutottam, a hol négy évet töltöttem.

Ugy e báró úr, Bach alatt beamterkodont, császári királyi hivatalban szolgálni — rettenetes, borzasztó! Szinte látom, hogy bizonyos farizeusok, kapva az alkalmas vádon, mint illesztik ajkaikat a „kövezzétek meg“ szörnyű szóra!

Ami csak hadd vegye kezébe azt a követ a nép, melyet vajha ki ne kerülne soha egy hazaáruló feje is. Csak adják önök maguk kezébe — én nem félek tőle. A nép meg fog engem hallgatni, és én bízom ítéletében.

A néppel együtt álltam a sorban a nemzeti függetlenség zászlói alatt, míg önök részint Kossuth ellen agyarkodtak, részint Helvétia havasai alatt várták, míg önök barátja, Görgeinek sikerült a nemzet ügyét elbuktatni; és nem ítélte meg e nép, midőn a sanyarú sors cs. kir. hivatalba kényszerített, mely iránt önök rettentő olthatlan gyűlöletet színleltek, a melyben részt venni hazaárulásnak kiáltották, önök, kik Sadowa óta, midőn hitem szerint lehetővé vált a 48-ki zászlónak diadalt szerezni, egyszerre olyan forró barátságba, élethatalomszövetségbe estek azon osztrák elemekkel, melyekkel előbb oly engesztelhetetlennek látszó harcokat vívtak!

Igen, nem ítélte el a nép, s midőn négy év múlva kilépve a Bach hivatalnokságból, az irodalmi téren kezdettem működni, némi sikernek s a közönség némi kegyének örvendhettem. S noha a félország magán tudomására volt, mert mint ilyen beutaztam, hogy előbb hivatalnok voltam, soha nem jutott eszébe ezt nyilván szememre hányni senkinek, mert minden igaz magyar kör legbensőbb bizalmának örvendhettem s nem találkoztam egyennel, ki hazafiságom valódiságában kételkedett volna.

Azután bekövetkeztek azon irodalmunkra, de különösen rámnézve leginségesebb évek, melyekben a sorscsapások egész fürgetege tornyosult össze fölöttem. Betegségem folytán huzamos időn át munkaképtelenné lévén, a legnagyobb anyagi helyzetbe jöttem. Minden jövedelemforrásból kifogyva, hazai közintézeteknél kerestem alkalmazást, de mindenütt önök cliquejének egy-egy boldog sinecurába helyezett fölhízott alakja magasodott előttem kárörvendő, s ádáz mosollyal. Az írói segélyegyletbe folyamodtam csekély kölcsönért, s Heckenast Gusztáv úr jótállónak ígérkezett, hogy a kölcsönt havonkint visszafizetem, de önök elutasították. Javítónki fizetés mellett ajánlkoztam tárczaírónak vagy külföldi rovatkezelőnek, de „a helyek mind be voltak töltve“. S hogy már mindent megmondjak, emlékezetes dolog íróársaim előtt, hogy végre, minden kísérlet meghiúsulta után, Tóth Kálmán barátom által kölcsönzött 20 — olvasd: húsz forinttal utaztam föl Bécsbe, azon reményben, hogy ott a kancelláriánál alkalmazást nyerek, a mi aztán, mint valóságos életmentő tény be is következett.

És itt aztán semmi baj, ha tisztán önzés vezet vala. Ha tehetségeimet azon iránynak szentelem, anyagilag hálás, nyugodt, biztos állást szerezhetek vala magamnak. De nem valék képes arra.

F. hivatalban teljesítém kötelességemet, mint hivatalnok. — Azon kívül azonban, mint író, egyetlen sort sem írtam azon rendszer mellett, pedig a „Bécsi Híradó“ jó tiszteletdíja rám jobban elért volna tán, mint önök egy bizonyos barátjára, ki most önök pártján buzgón szerkesztősködik, s a ki, noha önök már régebben zsíros, kényelmes sinecurába helyezték, jó pénzért irogatta a vezércikkeket a „B. Híradó“-ba. Mutassanak ki nekem egy politikai sort,

melyet bár névtelenül írtam volna ide, aztán vessen rám követ a nép, de akkor sem önök pártja, mert az jutalmazza és nagy számmal emeli hivatalokra e regime eszközeit, még pedig olyanokat, kik nem mint magam, szükségből, jelentéktelen hivatalt, de kényszer nélkül, önzésből fényes, fontos állomásokat fogadtak el Bach és utódaitól, melyeken már árthattak, és ezek most nagy számmal ülnek önök soraiban.

Hanem önök arisztocratiicus fölfogása szerint, úgylátszik, talán kiváltsága van bizonyos osztályoknak, hiú kitüntetésért mindenre vállalkozni, a nélkül, hogy a tömeg ítélete súlythatná?

Igaz, hogy könnyű a bíbor vánkoson, vagyonban fülíg úszva, daczolni a profanum vulgus ítéletével s megvetni, semmibe venni azt!

Mindössze két tárczaczikket írtam a „B. H.” tárczájába, melyeket több hazai független lap átvett s melyek tetszésben részesültek.

A mult év nyarán kiléptem e hivatalból is, és nem akarom untatni tovább az olvasót azzal, mily nélkülözéscsikkel küzdöttem újabb kilencz hónapig, míg végre odáig jutottam, hogy most már ön lapja, méltóságos báró úr, a „M. Újs.” érvei ellenében fönnnebbi viszontagságaimban akar érveket találni.

A mi már e lapokban működésemet illeti, nevemmel soha nem léptem a közönség elé, tehát a mint előbb anyagi *haszonra*, úgy itt petalani nyilvános elismerésre vágyó *hiúság* nem vezetett. Szorosan véve tehát mindez nem tartozik nyilvánosság elé, annál kevésbbé, mert ez lapunk első számában kifejtve lőn, az *alá nem írt cikkek a szerkesztőéi*, bárkitől származtak, mivel érejtők *minden irányban ő vállalt felelősséget*, természetesen csak az ő bírálata után jelenhettek meg, amint ez minden hasonló nagy lapnál szokásos, a mi bizonyosan kikerülte méltóságod figyelmét, különben nem engedne véteni a journalistikai loyaltás bevett törvényei ellen, szerkesztőségünk titkait firtatva, hogy mely cikket ki írt, ki nem, épen most, midőn lapunk ellen hármával zúdula sajtópör.

A „P. Napló” méltóságos szerkesztője, noha báró, ismerheti a magyar írók sorsát, azokét is tudniillik, a kik történetesen nem bárók. Tudhatja, hogy hazánk jelenleg élő legnagyobb, legnépszerűbb ellenzéki írói is voltak oly körülmények közt, midőn a hivatalos lapokba dolgoztak, hogy önfenntartásukra néhány fillérhöz jussanak. Beszámítás alá azért esupán az esik, a mit valaki akkor ír, midőn jó és rossz között, habár némi áldozattal is, *választani* módjában áll.

Részemről nyugodt lelkiismerettel mondhatom el, hogy a mikor módom s alkalmam volt, szerény tehetségeimet a meggyőződéseim szerint jobb ügynek szenteltem.

Elhiheti a méltóságos báró, hogy csak a legszűkebb anyagi létet biztosító vagyon mellett is nem ferbliztem volna át a gyűlölt provisorium korszakát, mint ezt a sorstól áldottabb sok hazámfia eselekedhette; valamint ha azon 10—15 ezer ft jövedelemmel bírok, mit a báró úr boldog semmittevéséért a „P. N.” után húzott a magyar közönség jóvoltából, talán kevesebb pezsgőt fogyasztok el, s ha egy szegény író egy-egy tárczaczikkel kínál, nem utasítom vala el azzal, hogy erre nincs a budgetben összeg határozva! És semmiesetre sem fogtam volna, bárcsak oly szerény képességű írónak is, minő csekélységem, midőn *javítónki fizetésén* dolgozni ígérkezett, az oly gyűlölt Zichy Henrik szolgálatát ajánlani; és kicsivel *legeslegkevésbé* fogtam volna azután, midőn ez író egy független lapnál szerény névtelenség incognitójában működik, az *előfizetések idejében* e lap *érvei ellen* azon fogáshoz folyamodni, hogy őt a közönség előtt megnevezvén bevádolja, miszerint egykor ez egy gyűlölt regíme alatt szolgált; annál kevésbé tettem volna ezt, ha egyszersmind én volnék az a Kemény báró, a ki a „*Forradalom után*” című munkát írta, s a ki jelenlegi politikai magatartásával oly gyönyörű öszhangban journalistáskodik ugyanazon osztrák közlönyökkel, melyek Haynautól kezdve egész mostanáig oly esküdt ellenségei voltak a magyar nemzetnek!

A miből természetszerűleg következik, hogy ha én vagy bárki más e hazában politikai multjának viszontagságairól számolni tartozik, annak illetéke-
sebb fórumát bizonyynyal épen azon *zászló vezérei* képezhetik, mely alatt most
küzdeni boldognak érzem magamat; és épen *nem önök*, s nem az önök közlönye,
mely csak imént esett oly lobogó következetlenségbe pár év előtti multjával,
minőre példa nincs sem a magyar, sem az *összes yilágtörténelemben!*

Sokat mondhatnék még, tán érdekeset s tanulságosat közéleti viszonyainkra e tekintetben, de attól tartok, hogy már igen is kimerítém a t. ez. olvasók türelmét.

Egyébiránt az előadottak után is bizton állok a közönség, a nemzet ítélő-
széke elé. És mélyen meg levén győződve, hogy hazám boldogsága s szabadsága
egyedül azon elvek diadalától függ, melyeket e lapok képviselnek, foly-
tatom ezirányú működésemet, nyíltan s nevem alatt, midőn szükségét fogom
látni, s azon reményben, hogy valamint eddig, úgy ezen túl is lesz alkalmam
bebizonyítani, miszerint ha fölfogásom, mint más gyarló halandóé, olykor téves
lehet: is, de abból a jó akarat s hazám olthatatlan szeretete nem hiányozhat-
tik — soha!

(Magyar Ujság, 1867. december 21.)

Vajda János

E levélből — mely a benne feltáruló megdöbbentő tényekkel még ma is izgalomba
hoz — Vajda egy verssorának szavaival élve: „mint óceánból elsüllyedt sziget“, merül
fel Vajda eltűnésének ismeretlen története. Néhány adattal mégis hozzá kell járulnunk
a teljesebb megértéséhez.

A levélből kiderül, hogy Vajda elvesztve mindkét szerkesztői állását, belső vagy
külső cikkíróként próbálja megkeresni kenyerét, sikertelenül. Ekkor az írói segélyegylet-
hez folyamodik kölcsönért. Az egylet titkára, Gyulai Pál azonban, mint védekezésül leírja,
kölcsön helyett azzal akar segíteni rajta, hogy megpróbálja rávenni Heckenastot, adjon ő
kölcsönt Vajdának. Mivel ez erre nem hajlandó, Gyulai rábeszéli a felperes ügyvédjét,
hogy fogadjon el Vajdától havi 10 forintos törlesztést s a végrehajtást függesse fel.
Így hát, fejezi be diadalal Gyulai, a segélyegylet mindent megtett Vajdáért, amit lehet.
Ez a hírlapi vita szolgált alkalmul Vajda fiatal költő barátjának, Ormódi Bertalan-
nak arra, hogy „Pecovics Naptár 1868-ra“ című kis kiadványában Vajda megnevezése
nélkül, de félre nem érthetően reá célozva a következő szatirikus módon foglalkozzék
az esettel:

„Június 10! Egy szegény lángész hatalmas tárcacikket kínál a Pesti Napló szer-
kesztőjének, darabját hat forintjával.

12. A tárcacikkek nem eléggé unalmasak és elutasíthatnak.

13. A lángész a Dunaparton szédeleg, a halászköztől félrelökődött apró, nyers hala-
kat eszi.

14. A lángész keserű ódát ír a P. N. lelketlensége ellen.

15. A P. N. céhgyűlést tart, ahol elvégzik, miszerint ama vakmerő lángész sehoh
hazában hivatalt ne kapjon.

16. A lángész elmegy Bécsbe és ott írni alkalmazást kap egy államhivatalban,
havi 50 forint fizetéssel.

17. A lángész a P. N.-ban hazaáruulónak nyilvánítatik.“

Ebben az időben és helyzetben születtek Vajda sértett haragtól lángoló, bosszú-
vágytól lihegő versei: a *Memorandum* és a *Nem úgy van ám*: „Nem úgy van ám az, mint
mondják, Sokat beszél a rossz világ. Mint a nap a felhők közül, Az igazság majd
kiderül.“

Vajda a nyíltlevélben leírt módon Bécsbe utazik, körülbelül 1864 első felében, s ott
marad 1866 nyaráig. Mit csinált ott? A Pesti Napló vádja, hogy a Sürgönybe dolgo-
zott, annál valószínűlenebb, mert a Sürgöny Budán készült s ott is jelent meg. Vajda
világosan megmondja, hogy a kancelláriánál nyert alkalmazást. Miféle alkalmazás lehe-
tett az? Kecskeméthy Aurél Naplójában 1864. május 18-áról azt írja, hogy táviratiilag
Bécsbe hívják s közlik vele, hogy „a sajtóban szükséges kormányegység létrehozása
végett a kancellárián egy à la minta Pressbureau fog rendeztetni.“⁹ A dátumok annyira

⁸ Gyulai Pál: Felvilágosítás, Pesti Napló, 1868. január 1.

⁹ Meglepő, hogy épp ebben az időben akadtak Vajdának hívei, akik megkísérelték
beválasztását a Kisfaludy-társaságba: 1864-ben 2, 1865-ben ismeretlen számú szavazat
esett rá. (Kékyl L.: A Kisfaludy Társ. története, 1936. 134. és 137. l.)

egybevágnak, hogy bizvást kimondhatjuk: Vajda e sajtóirodában kapott hivatali állást; megerősíti ezt az is, hogy ez irodának Kecskeméthy szerint épp Zichy és Pálffy voltak a főnökei, írni azonban nem írt a Sürgönybe, csak a Kecskeméthy-szerkesztette Bécsi Híradóban jelent meg egy tárcája *Pest és Bécs* címen 1865. június 10., 11., 15-én.¹⁰

Vajdának ez az elfeledett tárcája egyébként is fontos okmány, mert egyetlen, de legalább eléggé kitérő iradalmi megnyilatkozása bécsi tartózkodása idejéből. Kiderül belőle, hogy Vajda tanulni igyekezett a keserű leckéből. Megtanulta, hogy „az önzetlen nyíltság” ma együgyűség, ravasznak, diplomatának kell lenni, így a két főváros összehasonlításánál vigyázni kell, hogy egyiket se sértsük meg, hanem dicsérjük mind a kettőt. Kiderül a cikkből az is, hogy lelki egyensúlya kezdett helyreállni. Alig lepezett szubjektívizmussal írja ugyanis, hogy „Ha valaki sebeket kapott egy szilajabb társadalommal harcában, ha családott magas eszményeiben — jöjjön ide, és sebei lassanként beheggednek, kínos emlékei elmosódnak; lelkére jótékony köd ereszkedik, mely látókört összébbvonja, a közeli jókat véteti észre vele, melyeket előbb messze keresve nem talált... De hogy mindezek megtörténjenek, elengedhetetlen feltétel, hogy sört igyék, minél többet, annál jobb — politikával ne foglalkozzék: olvassa szorgalmasan a németországi, különösen a schleswig-holsteini ügyeket, és ha attól sem un rá végkép a politikára, akkor gyógyíthatatlan, s nincs más tanácsom, mint — a grand-chartreusi kolostor.” Bécsét ugyanis „két igen okos és örökbecsű dolog: munkásság és élvezetvágy” jellemzi, itt mindenki az élvezetek filozófiáját vallja; s egy bálványt imád: Gambinust; van itt „Grisette en abondance, opera comme il faut, gyönyörű környék, omnibusz tíz krajcárért, izletes kosmopolita konyha, mely minden hon fiának eleget tesz” és dúz lábikrájú „félvilági nők”. Vajda „megokosodásának” az epikureizmus mellett másik vonása, hogy míg előbb utálattal szólt a magyar nemesség nemzeti büszkeségéről, most már azt fejtegeti, hogy a nemzeti s különösen a magyar büszkeség helyes magatartás, sőt dicsérettel szólt Pest úri világáról, mely előbb olyan ingerültséggel töltötte el.

De bármennyire szerette Vajda a bécsi konyhát, a sört és a dúz lábikrájú nőket, Bécs csak átmeneti pihenőt nyújthatott neki. Lábbadozása után megint visszavágyott a magyar társadalom harcai közé. 1866-ban, a porosz-osztrák feszültség kiélesedésekor, vagy épp a königráztzi vereség után, mikor nyilvánvaló volt, hogy a monarchia közjogi viszonyainak új rendezése előtt állunk, értelmetlen volt Bécs további szolgálata. Így válik érthetővé s nyilván erre az időre, valószínűleg 1866 első felére tehető Vajdának egy Jókaihoz intézett canossát-járó levele, amelyet keltezés nélkül lévén, eddig nem tudunk pontosan értelmezni. Vajda itt arra kéri barátját, alkalmazzá őt A Hon bécsi levelezőjéül: „elhihed, folytatja, hogy azon irtóztató következményű botlás után, melynek sebei majd megörjítnek, óvatosabb és tántoríthatatlanabb lesznek még nálatok is, kik nem próbáltátok, mi szörnyű az igaz magyar emberre nézve: félreértve lenni, mégpedig a legrosszabb értelemben! Ide (mint tudod, úgy hiszem) a formális éhenhalás veszedelme üzött. Ha már csak kenyér kellene, maradnék itt, kapnék kalácsot is. De érzületem napról-napra jobban fellázad helyzetem ellen. És ezt nem bírván elpalástolni, itt legkevésbé boldogulok.” „... ha szereted az ügyet, feledd tévedéseimet, melyek nagyrészt akkori beteges állapotomból származtak, s nyujts módot, hogy az ügynek szolgálhassak. Részemről ki vagyok békülve azokkal is, kik legdühösebben üldöztek, mert hiszen ezentúl magam is legkérelhetlenebb üldözője akarnék lenni a röpirataimban kifejtett iránynak. Csak egy embernek nem fogok soha megbocsátani: Heckenastnak.”¹¹

E levél érthetővé teszi, miért merült Vajda bécsi tartózkodása feledésbe: a költő megbánta és nyilván restelte, hogy Schmerling alatt szolgált (hiszen a Vasárnapi Ujság 1872. évfolyamában írt önéletrajzában nemcsak ezt hallgatja el teljesen, hanem még korábbi kataszteri hivatalnokságát is lepezve, úgy írja körül, hogy Itáliából „visszatérte után egy ideig vidéken időzött”). Gyulaiék pedig nem merték ismét a fejére olvasni, mert a vita megint napvilágra hozta volna terrorista klikkpolitikájukat. Jókai egyébként, úgy látszik, nem teljesítette barátja kérését, mert Vajda 1866 nyarán hazajött Pestre s itt kilenc hónapig újból nagy nyomorban élt. 1867. február 17-én találok első nyomát, hogy megint jelentkezett a pesti irodalmi életben. Ekkor jelenik meg a „Magyarország és a Nagyvilág”-ban *Mai dolog* címen két elfeledett nem jelentős politikai verse, amelyek közül az első azokat gúnyolja, akik jutalmat várnak pusztián azért az érdemükért, hogy mindig következetesen csak türtek, a nélkül, hogy bármit cselekedtek volna, a másik meg azt fájlatja, hogy az egész világ fegyverkezik, a magyar meg csak verset ír meg szónokol. 1867 áprilisban végül Vajda hűséges kiadója, a gyűlölt Heckenast, a költő rábeszélésére megindítja a Magyar Ujságot, amelynek Vajda a főmunkatársa.

¹⁰ A tárcát a Főv. Lapok is átvette.

¹¹ Napkelet, 1925. 310. l.

E lapban Vajda sokat dolgozik; mint Böszörményi elismeri, egy év alatt 83 cikket írt. Cikkei névtelenül jelennek meg, a szerkesztő is módosított olykor rajtuk, s így kockázatos vállalkozás volna kikeresni azokat. De fölösleges is. Vajda magáénak vallotta a lap felfogását. S ez a Luzitán-dalok költőjének, a közjogi kérdésben megint 48-as Vajda Jánosnak a felfogása volt. Másfél évig, 1868 augusztusig maradt Vajda a Magyar Ujság kötelékében. Mivel azonban ezentúl névvel akarja cikkeit megjelentetni s ezt a kívánságát Böszörményi nem hajlandó teljesíteni, kiválik a lapból. Megint állás nélkül van. Most írja *Egy honvéd naplójából* (1869) című könyvét és fordítja magyarra Lieber: *Polgári szabadság és önkormányzat* című munkáját (1869).

De irodalmi tetszhalála már nem tart sokáig. 1870-ben megkezdődik a feltámasztása. Mint lelkes fiatal híve, Ábrányi Emil 1872-ben írja: előbb „egy bizonyos clique” odáig vitte volt az üldözését, „hogy elhallgatott s kedvesztve más térre lépett, a közönség is elfeledte verseit... Évek multak el így. Végre megváltozott a helyzet. Új nemzedék jött, mely... elismerését nyíltan ki merte mondani. Vajda János napja fölvirradt.” Kezdték eddigi ellenségei is dicsérgetni, „sőt a Kisfaludy-társaság is engedett régi gyűlöletéből s nagy küzdelem után fölvette tagjai sorába”.¹²

De az üldözés nem mult el fölötte nyomtalanul. A hatvanas évek, mint az idézett önbírálat is felismeri, két félre törik életét. Nemcsak egy évtizedet veszít el itt, amely alatt sok értékeset alkothatt volna, hanem jelleme is eltorzul. Ettől kezdve lesz sérített, keserű ember, tehetetlen haragjában rögtön fellobbanó „elátkozott költő”, akinek zord embergyűlöletéről anekdoták keringnek.

¹² Haladás, 1872. április 7.